

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

МАГИСТРАТУРА БЎЛИМИ

Қўлёзма ҳуқуқида
УДК: 657

ТОШЕВ АБРОР НУРИДДИНОВИЧ

**«ЭРКИН ИҚТИСОДИЙ ҲУДУДЛАРДА БУХГАЛТЕРИЯ
ҲИСОБИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ»**

Мутахассислик: 5A230901-«Бухгалтерия ҳисоби (реал сектор бўйича)»

Магистр академик даражасини олиш учун ёзилган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илмий раҳбар: и.ф.н., доцент Кулжанов О.М.

ТОШКЕНТ-2015

Диссертация Тошкент молия институти «Бухгалтерия ҳисоби»
кафедрасида бажарилган.

Илмий раҳбар

и.ф.н., доцент Кулжанов О.М.

Кафедра мудири

и.ф.н., доцент Болибеков Б.О.

**Магистратура бўлими
бошлиғи**

и.ф.н., доцент Ортиқов У.Д.

Мундарижа

Кириш	3
 I боб. ЭРКИН ИҚТИСОДИЙ ҲУДУДЛАРДАГИ КОРХОНАЛАРДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ	
1.1. Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришда эркин иқтисодий худудларнинг тутган ўрни	8
1.2. Эркин иқтисодий худудлардаги корхоналарда бухгалтерия ҳисобини ташкил этишнинг назарий ҳамда ҳукукий асослари ...	22
 II боб. ЭРКИН ИҚТИСОДИЙ ҲУДУДЛАРДАГИ КОРХОНАЛАРДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИНГ АМАЛДАГИ ҲОЛАТИ	
2.1. Эркин иқтисодий худудлардаги корхоналарда устав капитали ҳисобининг хусусиятлари	29
2.2. Эркин иқтисодий худудлардаги корхоналарда солиқ имтиёзлари ҳисобининг хусусиятлари	42
2.3. Эркин иқтисодий худудлардаги корхоналарда молиявий ҳисоботларни тузиш ва тақдим этишни такомиллаштириш	53
 III боб. ЭРКИН ИҚТИСОДИЙ ҲУДУДЛАРДАГИ КОРХОНАЛАРДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ	
3.1. Эркин иқтисодий худудлардаги корхоналарда бухгалтерия ҳисоби ишлари самарадорлигини ошириш йўллари	69
3.2. Эркин иқтисодий худудлардаги корхоналарда бухгалтерия ҳисобини халқаро стандартлар асосида такомиллаштириш	79
 Хулоса ва таклифлар	87
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	91
Иловалар	100

Кириш

Диссертация мавзусининг долзарблиги. Мамлакатимиз иқтисодиётини модернизациялашда турли мулкчилик корхоналарини янада кенгайтириш, бизнесни муваффақиятли ривожлантириш ҳамда жамиятимиз аҳолисини янги ишчи ўринлар билан таъминлаш бугунги замоннинг долзарб талабларидан бири бўлмоқда. Бу эса ўз навбатида эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналар асосий фаолиятини янада ривожлантириш долзарб масалалардан бири эканлигини билдиради.

Ҳозирги кунда аксарият корхоналарда ишлаб чиқаришни модернизациялаш ва замонавий технологиялар билан жихозлаш асосида янги тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва сифатли хизматлар кўрсатиш мустахкамланиб бормоқда. Бу ҳолатни Президентимиз Ислом Каримов қуйидагича таъкидлайдилар: “«Навоий» эркин индустриал-иқтисодий зонаси ташкил этилганидан буён унинг ҳудудида умумий қиймати 100 миллион доллардан зиёд бўлган 19 та инвестиция лойиҳаси бўйича ишлаб чиқариш корхоналари ишга туширилди. Жумладан, юксак технологиялар асосида модем ва телевизорлар учун приставкалар, электр энергияни электрон ҳисоблагичлар, юқори кучланишга чидамли кабеллар, иссиқлик ва сув иситиш қозонлари, мобиль ва стационар телефон аппаратлари, тайёр дори воситалари ва бошқа турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилди”¹.

Бугунги кунда корхоналарда бухгалтерия ҳисобини халқаро стандартлар асосида ташкил этишни кўзда тутган Президентимиз И.А.Каримовнинг 2010 йил 26 ноябрда «2011-2015 йилларда республика молия-банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва барқарорлигини ошириш ҳамда юқори рейтинг кўрсаткичларига эришишнинг устувор йўналишлари тўғрисида»ги 1438-сонли Қарори қабул қилинди. Ушбу Қарорда нобанк молия ташкилотлари, кредит уюшмалари, лизинг, суғурта ва аудиторлик

¹ Каримов И. 2014 йил юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохотлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади. –Т. Ўзбекистон. 2014. 24-бет.

компанияларининг ролини янада ошириш ҳамда тармоғини ривожлантириш халқаро нормалар ва стандартларга мувофиқ уларнинг барқарорлиги ва самарадорлигини таъминлаш, улар томонидан кўрсатиладиган хизматлар тури ва кўламини кегайтириш² масалалари кўзда тутилган эди.

Эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналарда бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш ва молиявий ҳисоботларни халқаро стандартлар асосида тузиш жуда ҳам зарур. Бу ўз навбатида эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналарда бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш бўйича мавжуд назарий, ташкилий – ҳуқуқий асослари ҳамда амалий муаммоларни ўрганиш борасида чуқур тадқиқотлар ўтказишни тақозо этмоқда. Чунки Президентимиз айтганларидек: “Инвесторларга кенг солиқ имтиёзлари ва преференциялар берилган «Ангрен» махсус индустриал зонаси, «Навоий» эркин индустриал-иқтисодий зонаси, «Жиззах» махсус индустриал зонасининг ташкил этилгани юқори технологияларга асосланган корхоналарни ривожлантириш имконини кенгайтирди. Ушбу зоналар учун зарур ташқи муҳандислик ва транспорт инфратузилмаси тўлиқ республикаимиз маблағлари ҳисобидан барпо этилмоқда.”³ Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, амалиётда мавжуд юқоридаги масалаларни ҳал этиш мақсадида, эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналар бухгалтерия ҳисобини такомиллаштириш бугунги кунда долзарб аҳамият касб этмоқда.

Диссертациянинг ўрганилганлик даражаси. Эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналарда бухгалтерия ҳисоби билан боғлиқ муаммолар З.Аххель, В.Беренс, Ю. Богатин, Н. Брук, М. Джонк, Н.Игошин, В.Ковалев, Б.Нидлз, В.Палий, Дж.Фостер, Ч.Хорнгрен, В.Швандар, А.Шеремет, Р.Энтонилар асарларида ўрганилган. Республикаимиз иқтисодчи

² “Ўзбекистон қонун ҳужжатлари тўплами” 48 (444)-сон 2010 йил, 5 бет.

³ Каримов И. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. –Т. Ўзбекистон. 2015 й. 9 бет.

олимларидан Р.Дўстмуратов, А.Ибрагимов, А.Каримов, М.Пардаев, З.Маматов, О.Машарипов, М.Тўлахўжаева, Ш.Ҳайдаров, Б.Болибеков, О.Кулжанов ва бошқаларнинг ишларида кенг ўрин олган.

Бироқ ушбу иқтисодчи олимларнинг илмий ишлари эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналарда бухгалтерия ҳисобини аниқлаш борасидаги муаммоларни тўлиғича ҳал қилиб бера олмади.

Диссертациянинг мақсад ва вазифалари. Диссертациянинг асосий мақсади хорижий эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналарда бухгалтерия ҳисоби тизимининг ҳозирги ҳолатини таҳлил қилган ҳолда ривожланган мамлакатлар тажрибасига таяниб, ушбу тажрибани Республикамиз шароитига мос тадбиқ қилиш бўйича тавсиялар беришдан иборат.

Асосий мақсадга мувофиқ қуйидаги вазифаларни бажариш режалаштирилган:

- Республикамиз иқтисодиётини ривожлантиришда эркин иқтисодий ҳудудларнинг аҳамиятини ёритиш;
- эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналарда бухгалтерия ҳисобининг амалдаги ҳолатини ўрганиш;
- эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналар бухгалтерия ҳисоби тизимидаги амалий муаммоларни аниқлаш ва бартараф этиш йўлларини кўрсатиш;
- эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналарда солиқ имтиёзлари ҳисобини такомиллаштириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш;
- эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналарда бухгалтерия ҳисобини халқаро стандартлар асосида такомиллаштириш бўйича тавсиялар бериш.

Тадқиқот предмети бўлиб, эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналарда бухгалтерия ҳисобини ташкил қилишнинг услубий асосларини тадқиқ этиш масалалари ҳисобланади.

Тадқиқот объекти. Тадқиқот объекти қилиб, “ODIL AUDIT”

аудиторлик ташкилотининг маълумотлари олинди.

Диссертациянинг назарий ва услубий асослари. Илмий изланишнинг назарий методик асосларини хорижий ва ўзбек иқтисодчи олимларнинг бухгалтерия ҳисобига доир асарлари ташкил этади.

Диссертация предмети тадқиқ қилишда Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси, Солиқ Кодекси, Хўжалик-процессуал Кодекси, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармон ва қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ва вазирликларнинг шу соҳага тааллуқли бўлган меъёрий ҳужжатлар, Ўзбекистон Республикаси ва хорижий мамлакатлар хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар ривожланишини акс эттирувчи статистик ахборотлар, корхоналарнинг йиллик ҳисоботлари, шунингдек илмий журналларда чоп этилган мақолалардан фойдаланилди.

Ушбу маълумотлар асосида диссертация мавзуси абстракция методи, қиёсли таққослаш методи, тизимли ёндашув методи ва эмпирик методнинг график усули ёрдамида тадқиқ қилинди.

Диссертациянинг илмий янгилиги. Магистрлик диссертациясининг илмий янгилиги қуйидагиларда намоён бўлади:

- Республикамиз иқтисодиётини ривожлантиришда эркин иқтисодий ҳудудлар аҳамияти ёритилди;
- эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналарда бухгалтерия ҳисобининг амалдаги ҳолати ўрганилди;
- эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналар бухгалтерия ҳисоби тизимидаги амалий муаммолар аниқланиб, уларни бартараф этиш йўллари кўрсатилди;
- эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналарда солиқ имтиёзлари ҳисобини такомиллаштириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилди;
- эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналарда бухгалтерия ҳисобини халқаро стандартлар асосида такомиллаштириш бўйича тавсиялар берилди.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти. Диссертациядаги илмий хулосалар ва тавсиялар эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналарда бухгалтерия ҳисобини халқаро талаблар асосида ташкил этилишига имконият яратади.

Тадқиқот натижаларидан эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналарда бухгалтерия ҳисобини такомиллаштириш борасида меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқишда, олий ўқув юртларида амалий қўлланма сифатида фойдаланиш мумкин.

Диссертация ишининг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, 3та боб, хулоса ва таклифлар, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловалардан иборат.

I БОБ. ЭРКИН ИҚТИСОДИЙ ҲУДУДЛАРДАГИ КОРХОНАЛАРДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришда эркин иқтисодий ҳудудларнинг тутган ўрни

Президентимиз маърузаларида устувор вазифа сифатида белгиланганидек, кенг кўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттиришдек истиқболли мақсадларимизни амалга оширишда ҳудудларнинг мутаносиб ривожланишини таъминлаш, уларнинг ишлаб чиқариш ресурсларидан оқилона фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади.

Жаҳон тажрибасидан маълумки, ҳудудларнинг мутаносиб ривожланишини таъминлаш, шунингдек мамлакатга хорижий инвестициялар оқимини жадаллаштиришнинг самарали усулларида бири бу эркин иқтисодий зоналар ташкил этишдир.

Эркин иқтисодий зона – мамлакатни жадал ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш учун мамлакат ва чет эл капиталини, иқтиқболли технология ва бошқарув тажрибасини жалб этиш мақсадида тузиладиган, аниқ белгиланган маъмурий чегаралари ва алоҳида ҳукуқий тартиботи бўлган махсус ажратилган ҳудуддир⁴. Жаҳон амалиётининг гувоҳлик беришича, бундай иқтисодий зоналар мамлакатнинг яхлит ҳолда ёки иқтисодий фаолиятининг алоҳида йўналишлари бўйича рағбатлантирувчи воситаси бўлиши мумкин. Масалан, эркин иқтисодий зоналар экспортни ёки минтақавий ва саноат ривожланишини рағбатлантириши мумкин. Ҳисоб-китобларнинг кўрсатишича, бу каби зоналар воситасида экспортнинг ўсиш даражасини 20 %га, фойда нормасини 30-35 %га оширишга ва маблағ қўйилмаларини 3 йил муддат ичида қоплашга ва ҳар йил 7-10 миллиард доллар миқдоридаги кенг қамровли хорижий

⁴ Ўзбекистон Республикасининг “Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида”ги 1996 йил 25 апрелдаги 220-I сонли қонуни.

инвестицияларни жалб этиш мумкин.

Таъкидлаш жоизки, иқтисодий глобаллашув шароитида жаҳон миқёсида инвестицияларни жалб этиш борасида қатъий рақобатли кураш давом этмоқда. Бундай шароитда ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш, республикамиз иқтисодиётига бевосита хорижий инвестицияларни жалб қилинишини таъминлайдиган ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа шарт-шароитларни такомиллаштириш, хорижий инвестицияларга нисбатан очиқ эшиклар сиёсатини ўтказиш, маблағларни рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш билан боғлиқ йўналишларда мужассам қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Мамлакатимизда эркин иқтисодий зона (ЭИЗ)лар воситасида тегишли ҳудудларда халқаро стандартларга мос келувчи замонавий саноат-ишлаб чиқариш ва техник-жорий этиш комплексларини яратиш, уларга маҳаллий ва хорижий инвестицияларни кенг кўламда жалб этиш кўзда тутилади. Бундай ЭИЗларда республикамиз иқтисодиёти эҳтиёжларини қондириш ҳамда саноат ва илмталаб маҳсулотлар экспортини рағбатлантиришга қаратилган, саноат нуқтаи назаридан чуқур қайта ишлов бериладиган, юқори технологияли маҳсулотларни ишлаб чиқариш бўйича инвестицион лойиҳалар амалга оширилади. Бундан ташқари, ЭИЗлар фан ва техниканинг илғор ютуқларига асосланган технологияларни ишлаб чиқаришга жорий этишга ҳам шароит яратади. Бундай мақсаддаги ЭИЗлар технопарклар кўринишида ташкил этилиши мумкин.

Умуман олганда, Ўзбекистонда ЭИЗларни ташкил этиш инвестицион ва тадбиркорлик фаоллигини оширишга хизмат қилади ва бу мақсадга қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш орқали эришилади:

- ҳукумат институтлари ва улар томонидан чиқарилаётган қарорлар, жумладан инвестицион ва тадбиркорлик фаолиятини тартибга солувчи ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларга нисбатан ишончни орттириш;
- бизнес юритиш инфратузилмасини ривожлантириш;
- бизнесга маъмурий-бюрократик юк даражасини камайтириш;

- мулкни тасарруф этиш, унга эгалик қилиш ва ҳимоя этиш ҳуқуқи борасидаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни такомиллаштириш;

- инвестицион ва тадбиркорлик фаолиятини узоқ муддатли барқарор амалга оширишни ҳуқуқий кафолатлаш.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг 2008 йил 2 декабрдаги “Навоий вилоятида эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этиш тўғрисида”ги ПФ-4059-сонли Фармони ишлаб чиқариш потенциалини янада мустаҳкамлаш, транспорт ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш, юқори технологияларни қўллаш, хорижий инвестицияларни жалб этишга замин яратади.

Эркин иқтисодий зоналарнинг самарали фаолият кўрсатишига таъсир этувчи муҳим омиллардан бири – бу ҳудудларнинг истикболини белгилаш ва самарадорлигини аниқлаш ва шунингдек назорат қилишнинг ҳуқуқий асосларини белгилашдан иборатдир. Жаҳон тажрибасидан маълумки, ҳуқуқий асосларни тўлалигича ишлаб чиқмасдан туриб, ҳеч бир эркин иқтисодий зона етарли даражада самарали фаолият кўрсата олмайди. Шунинг учун ҳам ҳуқуқий тартиб-қоидаларни ишлаб чиқиш ва уни амалиётга жорий этиш эркин иқтисодий ҳудуддаги хўжалик субъектлари учун ҳам, чет эл инвесторлари учун ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Таъкидлаш жоизки, мустақиллик йилларида Ўзбекистонда хорижий инвестицияларни жалб этиш орқали замонавий технологиялар асосида товарларни ишлаб чиқарувчи корхоналарни ташкил этиш билан бевосита боғлиқ бўлган узоқ муддатли капитал қўйилмалари учун барча қулай шарт-шароитлар яратилди.

Шу билан биргаликда, иқтисодий ислохотлар баробарида тадбиркорлик фаолиятининг ҳуқуқий асослари такомиллашиб бормоқда. “Чет эл инвестициялари тўғрисида”, “Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида”, “Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида”, “Валютани тартибга солиш тўғрисида”, “Экспорт назорати тўғрисида” каби қонунлар қонунлар қабул

қилиниб, улар Ўзбекистонда тадбиркорликни ривожлантиришга замин яратади.

Мамлакатимиз ҳудудида инвестиция фаолияти билан шуғулланадиган хорижий инвесторларнинг ҳуқуқлари давлат томонидан кафолатланади ва муҳофаза қилинади. Бундан ташқари, Ўзбекистон хорижий инвестицияларни муҳофаза қилувчи ҳуқуқий инструментларни белгиловчи қатор халқаро конвенцияларнинг аъзосидир, шунингдек кўпгина давлатлар билан икки томонлама шартномаларга эга ва уларга оид ўз мажбуриятларига тўла-тўқис амал қилмоқда.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси 2005 йил 11 апрелдаги “Тўғридан тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилишни рағбатлантиришнинг қўшимча чоралари тўғрисида”ги Фармони иқтисодиётнинг устувор тармоқлари ва маълум ҳудудлар, жумладан Қорақалпоғистон Республикаси, Жиззах, Қашқадарё, Сирдарё, Сурхондарё, Хоразм вилоятларига, шунингдек Навоий, Андижон, Наманган ва Фарғона вилоятларининг қишлоқ аҳоли пунктларига тўғридан тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилишни рағбатлантиришга йўналтирилган.

Ушбу фармонга ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Навоий вилоятида эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этиш тўғрисида”ги №ПФ-4059-сонли Фармонига мувофиқ тўғридан тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилаётган ва тегишли тармоқларда маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ихтисослашган корхоналар юридик шахслардан олинадиган даромад солиғи, мулк солиғи, ободонлаштириш ва ижтимоий инфраструктурани ривожлантириш солиғи, микрофирмалар ва кичик корхоналар учун ягона солиқ тўлови, шунингдек Республика йўл фондига мажбурий ажратмалардан озод этилади.

Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, хорижий капитал иштирокидаги корхоналарга нисбатан Ўзбекистон Республикаси солиқ қонунчилигида кўзда тутилган бошқа кўринишдаги солиқ имтиёзлари ҳам қўлланилиши

мумкин.

Мамлакатимизда эркин иқтисодий зоналар ташкил этиш ва улар фаолиятига доир муносабатлар 1996 йил 25 апрелда қабул қилинган “Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни билан тартибга солинади. Олий Мажлис Сенатининг ўн тўққизинчи ялпи мажлисида маъқулланган “Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақидаги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни эса амалдаги Қонуннинг эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш тартиби, уларнинг турлари, мазкур зоналар иштирокчиларига қўшимча имтиёз ва преференциялар бериш механизмини ўзида акс эттиради.

Эркин иқтисодий зоналарнинг хўжалик фаолиятини ривожлантириш учун вакиллик қилувчи ташкилотларнинг функциялари қонунда кўрсатилган тарзда амалга оширилади. Бундай вакиллик Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган «Эркин иқтисодий ҳудудлар тўғрисида»ги қонуннинг 21-бандига асосан «...Маъмурий кенгаш...»га берилади. Қонунда қўшимча равишда шу нарса ҳам кўрсатилганки, агар ЭИЗларнинг маъмурий чегаралари бирор-бир район ёки шаҳар чегараларига тўғри келиб қолса, маъмурий кенгашга раҳбарлик қилиш шу район ёки шаҳар ҳокимига юклатилади.

Қонуннинг “Эркин иқтисодий зонанинг бошқарув органлари” деб номланадиган 20-моддасида бу ҳудуд фаолияти эркин зонанинг Маъмурий кенгаши томонидан мувофиқлаштирилиши ҳамда зона дирекцияси эркин иқтисодий ҳудуднинг оператив бошқарув органи эканлиги, “Эркин иқтисодий зонанинг маъмурий кенгаши” номи 21-моддаси биринчи қисмида эса Маъмурий кенгаш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тузилиши ҳуқуқий жихатдан мустаҳкамлаб қўйилди.

Навоий ЭИИЗ фаолиятини ривожлантиришнинг ҳуқуқий асослари. Ўзбекистонда “Навоий” ЭИИЗ концессиясини самарали амалга

оширилиши учун ҳозирги пайтда ЭИИЗ фаолиятининг қонуний ва ташкилий шароитларига мувофиқ кенг кўламли ишларни амалга ошириш давом этмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 2 декабрдаги ПФ-4059-сонли фармонига мувофиқ Навоий ЭИИЗ фаолиятини мувофиқлаштирувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар рўйхати қуйидаги тартибда тасдиқланди (1-жадвал).

1-жадвал

"Навоий" эркин индустриал-иқтисодий зона фаолиятини тартибга солиш тизими

№	Ҳужжат номи	Масъул ижрочилар
1.	"Навоий" эркин индустриал-иқтисодий зона Маъмурий кенгаши ва дирекцияси тўғрисида низом	Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги, Иқтисодиёт вазирлиги, Адлия вазирлиги, Навоий вилояти ҳокимлиги
2.	"Навоий" эркин индустриал-иқтисодий зонада жойлаштириш учун инвесторлар танловини ўтказиш тартиби тўғрисида низом	Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги, Иқтисодиёт вазирлиги, Молия вазирлиги, Адлия вазирлиги, Давлат мулки қўмитаси
3.	"Навоий" эркин индустриал-иқтисодий зонанинг хўжалик фаолияти қатнашчиларини давлат рўйхатидан ўтказиш ва уларнинг тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш тартиби тўғрисида низом	Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги, Иқтисодиёт вазирлиги, Молия вазирлиги, Адлия вазирлиги
4.	"Навоий" эркин индустриал-иқтисодий зона ҳудудидаги алоҳида божхона режими тўғрисида низом	Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги, Давлат божхона қўмитаси, Молия вазирлиги, Иқтисодиёт вазирлиги, Адлия вазирлиги
5.	Хорижий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг "Навоий" эркин индустриал-иқтисодий зона ҳудудига кириш, чиқиб кетиш,	Ички ишлар вазирлиги, Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги, Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо

	худудда бўлиш ва меҳнатга ёлланганининг соддалаштирилган тартиби тўғрисида низом	вазирлиги, Иқтисодиёт вазирлиги, Адлия вазирлиги
6.	"Навоий" эркин индустриал-иқтисодий зонада алоҳида валюта режими фаолияти тартиби	Марказий банк, Молия вазирлиги, Адлия вазирлиги
7.	"Навоий" эркин индустриал-иқтисодий зона ҳудудида алоҳида солиқ режимини таъминлаш тартиби	Давлат солиқ қўмитаси, Молия вазирлиги, Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги, Иқтисодиёт вазирлиги, Адлия вазирлиги

Манба: "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами", 2008 йил, 49-сон, 478-модда.

ЭИИЗ фаолиятининг қонуний асосларини 2009 йилнинг январидан қабул қилинган —Навоий ЭИИЗ ҳақидаги низом аниқлаб беради. Низомга мувофиқ ЭИИЗ фаолиятининг оператив ва координацион бошқаруви давлат ташкилотлари вакиллари ва зона дирекциясидан иборат бошқарув кенгаши томонидан амалга оширилади.

“Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонада рўйхатдан ўтган хўжалик юритувчи субъектлар уларга киритилган тўғридан-тўғри инвестициялар ҳажми қуйидагича бўлган тақдирда ер солиғи, мулк солиғи, даромад солиғи, ободончилик ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи, ягона солиқ тўлови (кичик корхоналар учун), Республика йўл жамғармаси ва Республика мактаб таълимини ривожлантириш жамғармасига мажбурий тўловлардан озод этилади.⁵

- 3 миллион евродан 10 миллион еврогача - 7 йилга;

- 10 миллион евродан 30 миллион еврогача - 10 йилга. Кейинги 5 йил давомида фойда солиғи ва ягона солиқ тўлови ҳажми амалдаги ставкадан 50 % миқдорида белгиланади;

- 30 миллион евродан ортиқ бўлганда - 15 йилга. Кейинги 10 йил давомида фойда солиғи ва ягона солиқ тўлови ҳажми амалдаги ставкадан

⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Навоий вилоятида эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этиш тўғрисида”ги №ПФ-4059-сонли Фармони. 02.12.2008 йил.

50% миқдорида белгиланади.

ЭИИЗда белгиланган тартибга кўра рўйхатга олинган хўжалик юритувчи субъектлар ЭИИЗ фаолият кўрсатадиган бутун муддатга (ҳозирча 30 йил) экспортга йўналтирилган маҳсулот ишлаб чиқариш мақсадида мамлакатга олиб келинаётган асбоб-ускуналар, шунингдек хом ашё, материаллар ва бутловчи қисмлар божхона тўловларидан (божхона расмийлаштируви учун йиғимлардан ташқари) озод қилинади. Шунингдек, Ўзбекистоннинг ички бозорларида сотиш учун мўлжалланган маҳсулотни ишлаб чиқариш мақсадида мамлакатга олиб кириладиган хомашё, материаллар ва бутловчи қисмлар учун божхона тўловлари, агар қонун ҳужжатларида бошқа имтиёзли тартиб кўзда тутилмаган бўлса, белгиланган ставкаларнинг 50 % миқдорида (божхона расмийлаштируви учун йиғимлардан ташқари) ундирилади. Бунда уларни тўлаш муддати 180 кунгача кечиктирилиши ҳам мумкин. Қайд этилган имтиёзлардан фойдаланган ҳолда ЭИИЗ ҳудудига олиб кирилган асбоб-ускуналар, хомашё, материаллар ва бутловчи қисмлар сотилган ёки бепул берилган тақдирда, божхона тўловлари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бюджетга тўлиқ ҳажмда ундирилади.

“Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонада рўйхатдан ўтган хўжалик юритувчи субъектларга қуйидагилар рухсат этилади:

- улар ўртасида тузилган шартномалар ва контрактлар бўйича ҳисоб-китоб ва тўловларни ЭИИЗ ҳудудида хорижий валютада амалга ошириш;
- Ўзбекистон Республикаси резидентлари бўлган бошқа хўжалик юритувчи субъектлар томонидан етказиб берилган товарлар, бажарилган иш ва хизматларнинг ҳақини эркин алмаштириладиган валютада тўлаш;
- экспорт ва импорт қилинадиган товарлар учун ҳақ тўлаш ва ҳисоб-китоб қилишнинг уларга қулай шартлари ва шаклларида фойдаланиш ва ҳоказолар.

“Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонада рўйхатга олинган хўжалик юритувчи субъектларга нисбатан Ўзбекистон Республикаси солиқ

қонунчилигининг солиқ тўловчилар аҳволини ёмонлаштирувчи ҳужжатлар татбиқ этилмаслиги белгилаб қўйилган (акциз солиғига тортиладиган товарларнинг солиққа тортилишини тартибга солувчи ҳужжатлар бундан мустасно).

Президент Фармонида шунингдек қуйидагилар ҳам белгилаб қўйилган:

- “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонанинг фаолият кўрсатиш муддати 30 йилни ташкил этиб, бу муддат кейинчалик узайтирилиши ҳам мумкин;

- ЭИИЗ фаолияти давомида унинг ҳудудида алоҳида божхона, валюта ва солиқ режимлари, Ўзбекистон Республикаси норезидент фуқароларининг унинг ҳудудига кириш, ҳудудда бўлиш ва чиқиб кетишнинг, шунингдек улар томонидан меҳнат фаолиятини амалга ошириш учун рухсатномалар олишнинг соддалаштирилган тартиби жорий этилиши;

- алоҳида ҳукукий тартиб, шу жумладан, солиқ, валюта ва божхона тартиби фақат ЭИИЗ ҳудудида фаолият кўрсатаётган ва ЭИИЗ дирекцияси томонидан рўйхатга олинган хўжалик юритувчи субъектлар учун амал қилиши;

- “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зона фаолиятини мувофиқлаштириш ва тезкор бошқариш тегишли равишда давлат органлари вакилларида ташкил этиладиган Маъмурий кенгаш ва ЭИИЗ дирекцияси томонидан амалга оширилади. Маъмурий кенгашнинг шахсий таркиби Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланиши;

- “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этилган барча ҳудуд ЭИИЗ фаолият кўрсатадиган бутун давр мобайнида фойдаланиш ва бошқариш учун Маъмурий кенгашга берилиши;

- “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зона дирекцияси хўжалик юритувчи субъектларга ЭИИЗ ҳудудида ер участкаларини субижарага топшириш, ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини ижара шартномаси бўйича

бошқа шахсга бериш, ижара ҳуқуқини гаровга қўйиш, уларни улуш сифатида устав капиталига қўшиш ҳуқуқисиз ижарага беради. ЭИИЗ ҳудудида ер участкаларини сотиш ва бошқача тарзда ўзгага бериш тақиқланиши ва бошқалар.

ЭИИЗнинг бевосита “Е-40” автомобил магистралига яқинлиги энг қисқа йўл билан Европа ва Хитойга қўшилиш имконини беради, шунингдек бу ердан ўтувчи темир йўллар орқали Марказий Осиё, МДХ, Жанубий-Шарқий Осиё, Яқин Шарқ ва Форс кўрфази бозорларига кириш имконини беради.

Хитой-Европа йўналиши бўйича автомобилда юк ташиш қатнови Ўзбекистон орқали ўтадиган бўлса масофа Россия орқали юк ташишга қараганда 1000 кмга қисқаради. Бу автомобилда юк ташиш харажатлари 800 долларга қисқаришини билдиради. Тошкентдан Бандар-Аббас портигача поезд контейнери 7 сутка юради, Тошкентдан Техрон орқали Истамбулга 10 кунда бориш мумкин. Ўзбекистон орқали юкларни ташиш 2 марта тезроқ амалга ошишини билдиради.

Хитой – Европа йўналишида Навоий халқаро логистика марказидан унчалик узок бўлмаган масофада ўтган Е-40 автомобил магистрали орқали юк ташувлари Хитой – Россия чегараси орқали ўтадиган маршрутга нисбатан 1000 кмга яқин. Бу транспорт харажатларини ҳар бир автомобил ҳисобига 800 долларга қисқартиради. Тошкентдан Бандар – Аббас портигача йўлни контейнерли поезд 7 суткада, Тошкентдан Техрон орқали Истамбулга эса 10 суткада босиб ўтади. Бу кўрсаткич Ўзбекистонни четлаб ўтишдаги вақтга нисбатан 2 бараварга тезроқ.

Мавжуд транспорт, энергетика ва инженерлик коммуникациялари ҳудудга хорижий инвестицияларни самарали жалб этишга, шунингдек, саноатнинг бошқа тармоқлари, жумладан, табиий ресурсларни ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлашни ривожлантиришга туртки беради.

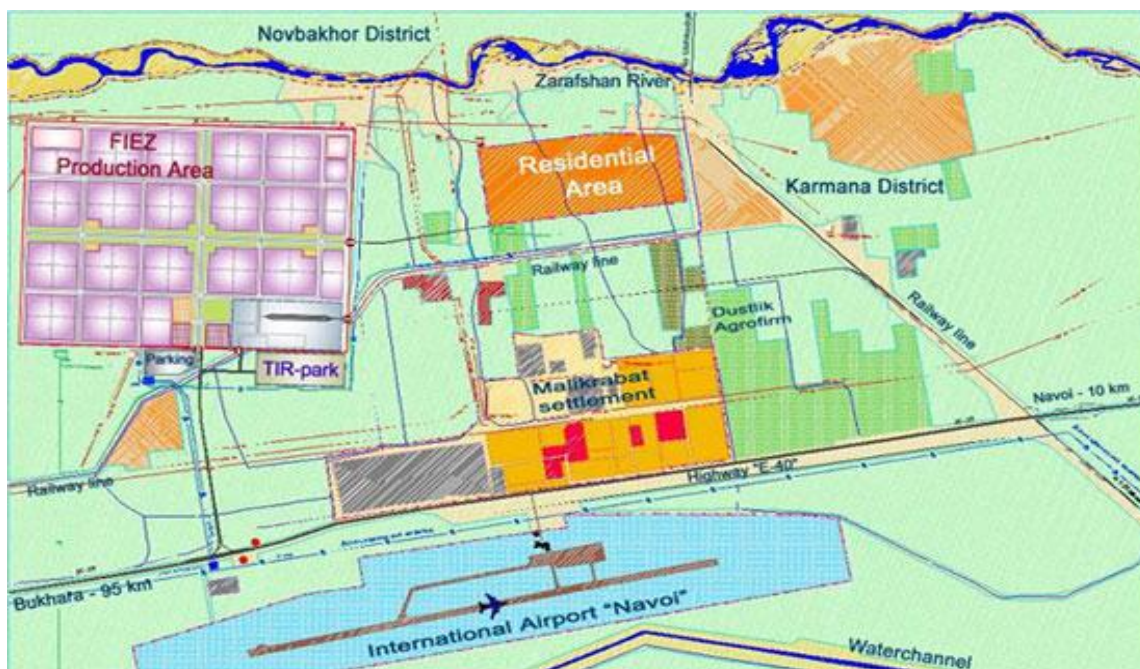

1-расм. “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зона жойлашиш ҳудуди.

Навоий шаҳри аэропорти базасида эркин иқтисодий-индустриал зонани ташкил қилиш концепцияси инновацион-индустриал, транспорт-логистика ва ижтимоий-рекреацион комплексни ташкил этишга асосланган.

Яратилаётган индустриал ЭИИЗ комплексида маҳаллий хомашёга асосланган хорижий бозорда рақобатбардош ишлаб чиқаришни ташкил қилиш режалаштирилган. Мавжуд хомашё потенциали йирик номенклатурада тайёр маҳсулотларни, айниқса, тўқимачилик, тикув ва чарм-пойафзал товарлари, озиқ-овқат маҳсулотлари, кимёвий, нефт-кимёвий, фармацевтика, қурилиш, шунингдек электротехника, телекоммуникация ва машинасозлик маҳсулотларини ишлаб чиқариш имкониятини беради.

“Навоий” ЭИИЗдаги хўжалик субъектларининг асосий хўжалик фаолияти замонавий хорижий юқори технологик рақобатбардош асбоб ускуналарни, техникаларни, технологик линиялар ва моделларни, инновацион технологияларни ишлаб чиқаришга қўллаш орқали жаҳон товарлар бозорига кенг доирадаги рақобатбардош маҳсулотларни етказиб берувчи юқори технологияли ишлаб чиқаришни ташкил этишдан иборат.

2-расм. “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонасининг мултимодал транспорт логистика узели

“Навоий” ЭИИЗ территориясида саноатнинг барча тармоқларидахомашёдан то тайёр маҳсулотгача бўлган ишлаб чиқариш жараёнини ўзида тўлиқ акс эттирувчисаноат комплексини яратиш учун барчашарт-шароитлар барпо этилмоқда.

“Навоий” ЭИИЗни яратиш концепцияси ва устувор йўналишлари асосида “Навоий” ЭИИЗда қуйидаги тармоқ ва йўналишларда корхоналар жойлаштирилмоқда:

- электротехника маҳсулотларини ишлаб чиқариш;
- телекоммуникация ускуналарини ишлаб чиқариш;
- машинасозлик, асбобсозлик ва ишлаб чиқаришнинг таркибий қисмларини ишлаб чиқарувчи комплекс корхоналар;
- тиббиёт асбоб-ускуналари ва дори маҳсулотларини ишлаб чиқариш;
- озиқ-овқат маҳсулотларини қайта ишлаш ва қадоклаш;
- пластик ва полимер маҳсулотларни ишлаб чиқариш.

“Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонаси ташкил этилганидан буён бу ерда 12 та корхона қурилиб, фойдаланишга топширилди. 2012

йилда улар томонидан қарийб 80 миллиард сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилди.

Республикамиз иқтисодиётини стратегик ривожлантириш мақсадларидан келиб чиққан ҳолда, “Навоий” эркин индустриал иқтисодий зонаси тажрибасига таяниб, ҳукуматимиз томонидан янги эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш амалиёти изчил давом эттирилмоқда.

Мамлакатимиз ҳудудидаги иккинчи эркин иқтисодий зона Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ангрен» махсус индустриал зонасини барпо этиш тўғрисида»ги 2012 йил 13 апрелдаги ПФ–4436-сон Фармониға биноан Тошкент вилоятида ташкил этилди.

Таъкидлаш жоизки, Фарғона водийси вилоятлари билан боғлайдиган транспорт йўлақларидан бири айнан Қамчиқ довони орқали, яъни Ангрен шаҳри ҳудудидан ўтади. Бу вазифани “Ангрен” логистика маркази бажармоқда. Юклар, аввало, логистика марказида йиғилади ва у ердан оғир юк ташувчи автомобилларға юкланиб, водий вилоятларига жўнатилмоқда. Ўтган йили 2,6 миллион тонна юк ташилгани ушбу ҳудуднинг аҳамиятини кўрсатади. Бир сўз билан айтганда, янги махсус марказ бу борада ҳам муҳим роль эгаллаши турган гап.

Умуман, Ўзбекистонда ташкил этилган иқтисодий зона тўғридан-тўғри хориж инвестициясини жалб қилиш, янги ишлаб чиқариш корхоналарини ишға тушириш ҳамда янги иш ўринларини ташкил қилишға хизмат қилади. Бу, айниқса, Ангрен шаҳрини ривожлантириш учун муҳим аҳамиятға эға.

“Ангрен” махсус индустриал зонасининг фаолият юритиш муддати 30 йилни ташкил этади ва бу муддат кейинчалик узайтирилиши мумкин. “Ангрен” МИЗ фаолият юритадиган муддат мобайнида унинг ҳудудида махсус солиқ тартиби ва божхона имтиёзлари амал қилади.

“Ангрен” махсус индустриал зонасида қатнашадиган инвесторлар, корхоналар қуйидаги имтиёзлардан фойдаланишади:

- юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи, уларнинг мол-

мулкига солинадиган солиқни, ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғини тўлашдан, кичик корхоналар учун ягона солиқ тўлови, шунингдек, Республика йўл жамғармасига мажбурий ажратмалар тўлашдан;

- республикада ишлаб чиқарилмайдиган, лойиҳаларни амалга ошириш доирасида “Ангрен” МИЗ ҳудудига Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланадиган рўйхатлар бўйича олиб кириладиган ускуналар, бутловчи буюмлар ва материаллар бож тўловлари (божхона йиғимларидан ташқари) тўлашдан озод этилди.

Юқорида кўрсатиб ўтилган имтиёзлар киритилган инвестицияларнинг ҳажмига қараб 3 йилдан 7 йилгача муддатга берилади, шу жумладан эквиваленти:

- 300 минг АҚШ долларида 3 миллион АҚШ доллари гача бўлганда – 3 йил муддатга;

- 3 миллион АҚШ долларида ортиб 10 миллион АҚШ доллари гача бўлганда – 5 йил муддатга;

- 10 миллион АҚШ долларида ортиқ бўлганда – 7 йил муддатга берилади.

Ҳозирги кунда “Ангрен” махсус индустриал зонаси ҳудудида қиймати 186,0 миллион долларлик 8 та инвестиция лойиҳаси амалга оширилмоқда. Шулар қаторида зарурат ва эҳтиёж баланд бўлган турли тайёр маҳсулотларни ва бутловчи буюмларни ишлаб чиқариш, шунингдек, янги шакар заводини қуриш, тайёр чарм буюмлар ишлаб чиқарадиган комплексни барпо этиш алоҳида ўрин тутди.

Умумий қиймати 245 миллион долларлик яна 22 та рентабелли лойиҳани амалга ошириш масалалари кўриб чиқилмоқда ва бунинг учун зарур ҳужжатлар тайёрланмоқда.

Ўзбекистон ҳукумати *учинчи эркин индустриал зона* Жиззах вилоятида ташкил этилди. У Хитой билан ҳамкорликда барпо этилди. Ўзбекистон ҳукумати “2012 йилда республикани ижтимоий-иқтисодий

ривожлантириш якунлари ва 2013 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишлари” тўғрисидаги қарорда қабул қилинган.

Махсус зона Жиззах вилояти ва у билан туташ ҳудудларнинг ресурс базасидан самарали фойдаланиш, уларнинг ишлаб чиқариш ва экспорт салоҳиятини ривожлантириш учун инвестициялар ва илғор инновацион технологияларни жалб қилиш мақсадида ташкил этилди.

1.2. Эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналарда бухгалтерия ҳисобини ташкил этишнинг назарий ҳамда ҳуқуқий асослари

Бугунги кунда республикаимиз эркин иқтисодий ҳудудларида асосан хорижий сармоя асосида ишлаётган корхоналар ташкил этилмоқда.

Хорижий сармоялар иштирокидаги корхона давлат рўйхатидан ўтказилган кундан эътиборан, Ўзбекистон республикаси қонунчилигига асосан корхонада бухгалтерия ҳисобини ташкил этиши шарт.⁶

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ташкил этилган хорижий сармоялар иштирокидаги корхона учун ҳисоб тизимини юритишнинг махсус белгиланган шакллари бўлишига қарамасдан, бу мақомга эга бўлган корхоналар ҳўжалик муносабатлари ўзига хос хусусиятларга эга.

Бизнинг фикримизча, хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналарнинг ҳисоб тизимини асосий ўзига хос хусусиятлари қўйидагилардан иборат:

- чет эл сармоялари иштирокидаги корхоналарнинг ҳисоб ахборотларидан фойдаланувчилари ўзгача бўлиб, (яъни хорижий таъсисчиларнинг мавжудлиги) бу ҳисоб ахборотларини шакллантиришда ушбу омилни инобатга олишни талаб этади;
- чет эллик сармояларнинг устав жамғармасини

⁶ “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги” Ўзбекистон Республикаси Қонуни, 1996 йил 30 август, 7- модда.

шакллантирилишида иштирок этиши натижасида хусусий капитал билан боғлиқ хорижий валютадаги муомалалар юзага келади;

- чет эл инвестициялари иштирокидаги корхонани ташкил этиш жараёни ўз навбатида бир қатор сезиларли “Ташкилий харажатлар” ни юзага келтиради ва бу бухгалтерия ҳисобида ўз аксини топиши зарур;

- хорижий сармоялар иштирокидаги корхона мақомига эга бўлган корхоналар учун бир қатор солиқ имтиёзлари берилган ва бу имтиёзларни ҳисоб маълумотларида акс эттиришнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуддир;

- хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналар молиявий ҳисоботларини шакллантирилиш жараёни кўшма фаолият хусусиятларидан келиб чиққанлиги сабабли, бир қатор хусусиятларга эга. Бу ҳисоб тизимини ташкил этишда, молиявий ҳисоботларни тузиш жараёнига ҳам ўз таъсирини ўтказиб қолади.

Таъкидлаб ўтилган хусусиятлар, биринчи навбатда, хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналар бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш жараёнига ўзининг сезиларли таъсирини ўтказади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, чет эл сармоялари иштирокидаги корхоналар бухгалтерия ҳисоби ташкил этиш хусусиятларини батафсилроқ кўриб чиқамиз.

1. Бухгалтерия тизими тузилмасини ташкил этиш. Чет эл сармоялари иштирокидаги корхонада бухгалтерия бўлимини ташкил этилиши корхона бизнес режаларида белгиланган бошқарув харажатларига ва корхона фаолият доирасига бевосита боғлиқдир. Бошқа турдаги корхоналарда бўлганлиги каби хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналарда бухгалтерия бўлими штатлар жадвали корхона раҳбари томонидан белгиланади. Аммо шундай бўлишига қарамасдан чет инвестициялари иштирок этган корхоналарда қуйидаги фарқли жиҳатлар мавжуд.

Ҳозирги кунда чет эл корхоналарининг аксарият қисми экспорт ва

импорт операциялари жараёнига кенг жалб этилаётганлиги натижасида хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналарда ташқи иқтисодий муносабатлар учун махсус эксперт бухгалтерларга эҳтиёж сезилмоқда. Бу турдаги бухгалтерларнинг хизмат вазифалари қуйидаги жабҳаларни қамраб олади:

- корхоналарда экспорт-импорт операцияларни ҳужжатлаштириш жараёнини назорат этиш ва унинг ҳисобини юритиш;
- чет эллик сармоядорлар улуши ва дивидендлари бўйича ахборотни шакллантириб бориш ҳамда бу ҳақда тегишли ахборотдан фойдаланувчиларга маълумот бериш;
- чет эллик инвесторлар хусусий капиталдаги улуши инвентаризацияси билан шуғулланиш;
- хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналар солиқ имтиёзларини қўлланишини назорат этиш ва унинг ҳисобини юритиш ҳамда ҳисоботларда акс эттириш;
- корхонада чет эллик ҳамкорлар билан учрашувларни ташкиллаштириш ва бу харажатларни расмийлашритиш;

Бухгалтерия ҳисоби бўлимида бу каби мутахассис кадрларни сақлаш харажатлари бухгалтерия ҳисобининг “нафтилиқ” тамойилига таъсир кўрсатиши мумкин. Аммо амалиётда ҳўжалиқ жараёнларининг мураккаблиги ва ташқи иқтисодий фаолиятнинг ўзига ҳос хусусиятларга эга эканлиги ушбу харажатларни оқлайди. Бизнинг фикримизча, бухгалтерия ҳисоби юритилишида ушбу мутахассис ўзининг ижобий таъсирини ўтказиши қуйидаги жабҳаларда намоён бўлади:

- Экпорт импорт операциялар самарадорлиги ошиши таъминланади ва амалиётда юзага келаётган жарима, пеняларнинг олди олинади;
- Хорижий сармоядорларнинг ахборот билан таъминланиши ошади ва бу ўз навбатида улар учун молиявий хавфсизликни таъминлайди;
- Хорижий сармоялар учун яратилган имкониятлардан кенгрок

фойдаланиш имконияти мавжуд бўлади;

Шундай экан, бизнинг назаримизда корхона бухгалтериясини юритилишида юқорида кўрсатилган “бухгалтер-экспорт” лавозимини ташкил этиш ўзининг ижобий натижаларини беради.

Корхонада ҳисоб сиёсатини тузиш. Чет эл сармоялари иштирокидаги корхона бухгалтерия ҳисобини самарали ташкил этиш мақсадида ўзининг “Ҳисоб юритиш сиёсати” белгилаб олиши зарур.⁷

Бу турдаги корхоналарнинг ҳисоб сиёсати БХМС 1 “Ҳисоб юритиш сиёсати ва молиявий ҳисобот” стандартдаги асосий жихатларни акс эттириш билан бирга, чет эл сармояси иштирокидаги корхоналарнинг ҳусусиятини ҳам ўзида намоён этиши зарурдир. Бунда хориж сармоялари иштирок этиши натижасида юзага келадиган бухгалтерия ҳисоби усуллари ва баҳолашларидаги ўзгаришлар ўз аксини топиши зарур.

Шуни таъкидлаб айтиш мумкинки, хорижий сармояларнинг ҳусусиятларини инобатга олган ҳолда хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналар ҳисоб сиёсати қуйидаги асосий жабҳаларни ёритиши зарур:

- Чет эллик сармоядорлар улушини ҳисобга олиш усуллари ва шакллари;
- Бухгалтерия ҳисобининг ишчи счётлар режаси;
- Чет эллик сармоядорларнинг устав капиталидаги улушини инвентаризациясини ўтказиш тартиби;
- Хорижий сармоядорлар томонидан киритилган асосий воситаларни эскиришини ҳисоблаш ва қайта баҳолаш тартиби;
- Хорижий сармоядорларга дивидендларни тўлаш тартиби ва манбалари;
- Корхонада юзага келаётган “вакиллик харажатлари” ва уларнинг меъёрлари ;
- Чет элга хизмат сафарига кетган ҳисобдор шахслар билан ҳисоб-

⁷ БХМС 1 “Ҳисоб юритиш сиёсати ва молиявий ҳисобот” 1998 йил 14 август АВ 474 сонли қарори билан рўйхатга олинган

китоб усуллари;

- Корхонада солиқ имтиёзлари ва улардан фойдаланиш тартиби;
- Чет эллик ҳамкорлар учун тақдим этиладиган қўшимча ҳисоботлар ва уларни шакллантириш тартиби;

Юқоридаги масалалар ҳисоб сиёсатида ўз аксини топиши бевосита бухгалтерия ҳисобининг ахборотларини янада ишончли бўлишини таъминлайди. Бундан ташқари бизга маълумки, пухта ишлаб чиқилган ҳисоб сиёсати солиқ юзасидан келиб чиқадиган масалаларни ҳал этишда асосий рол ўйнайди.

Бухгалтерия ҳисобининг ишчи счётлари. Бизга маълумки мамлакатимиз ҳудудида тавсиявий счётлар режаси мавжуд. Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг 2002 йил 9 сентабрда 103-сонли буйруғи билан тасдиқланган 21-сонли БХМС “Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий- хўжалиқ фаолияти бухгалтерия ҳисоби Счётлар Режаси ва уни қўллаш бўйича Йўриқнома” тасдиқланди ва 2002 йил 1 январдан барча хўжалик юритувчи субъектлар бухгалтерия ҳисобини янги Счётлар режаси асосида юритиб келишмоқда.

Ушбу счётлар режаси тафсиявий бўлганлиги сабабли ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўзининг хўжалик жараёнидан келиб чиққан, ҳолда ишчи счётлар режасини ишлаб чиқиши зарур бўлади. Шу аснода чет эл сармоялари иштирокидаги корхоналар ҳам ўзининг фаолияти хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, ишчи счётлар режасини ишлаб чиқади.

Бунда ишчи счётлар режаси бевосита хўжалик юритувчи субъект хўжалик жараёни муомалаларини акс эттириш учун мос бўлиши зарурдир. Олиб борилган изланишлар натижасида шу нарса маълум бўлдики, ҳозирги кунда хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналар ҳисоб тизими хўжалик муомалалари тавсиявий счётлар орқали етарлича шаффоф ёритилаётгани йўқ.

Бизнинг фикримизча, хорижий сармоялар иштирокидаги

корхоналарнинг хўжалик муомалаларини инобатга олган ҳолда, уларни ҳисобга олиш учун ишчи Счётлар режасида қуйидаги счётларни очиш мақсадга мувофиқ бўлади.(2- жадвал)

2- жадвал

**Эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналар ишчи счётлар
режасида очиш тавсия этилаётган счётлар⁸**

21-БХМС тавсиявий счёти		Корхона ишчи счёти	
1010	Хом-ашё ва материаллар	1011	Ўз эҳтиёжи учун олинган хом-ашё ва материаллар
		1012	Ишлаб чиқариш учун мўлжалланган хом ашё ва материаллар
6100	Ажратилган бўлинмалар шўъба ва қарам хўжалик жамиятларига тўланадиган счётлар	6113	Чет эллик таъсисчи корхоналарга тўланадиган счётлар
4200	Ходимларга берилган бўнақларни ҳисобга олувчи счётлар	4240	Чет элга хизмат сафарлари учун валютада берилган бўнақлар
4600	Устав капиталига таъсисчиларнинг улуши бўйича қарзини ҳисобга олувчи счётлар	4611	Устав капиталига таъсисчиларнинг улуши бўйича қарзи (чет эллик таъсисчилар)
		4612	Устав капиталига таъсисчиларнинг улуши бўйича қарзи (маҳаллий таъсисчилар)
8300	Устав капиталини ҳисобга олувчи счётлар	8300\1	Устав капиталини ҳисобга олувчи счётлар (чет эллик таъсисчилар)
		8300\2	Устав капиталини ҳисобга олувчи счётлар (маҳаллий таъсисчилар)
8840	Мақсадли фойдаланиладиган солиқ имтиёзлари	8841	Мақсадли фойдаланиладиган солиқ имтиёзлари (чет эл капитали иштирокида юзага келган)
		8842	Мақсадли фойдаланиладиган солиқ имтиёзлари (умумий тартибда)

⁸ Муаллиф томонидан тузилди.

			белгиланган)
9000	Асосий фаолият даромадларини ҳисобга олувчи счётлар	9060	Чет эллик таъсисчиларга маҳсулот сотиш (иш ва хизматларни бажариш)дан олинган даромадлар

Иккинчидан, охириги йилларда бухгалтерия ҳисобини юритишнинг электрон шакллари ривожланишига қарамасдан бугунги кунда юртимизда хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналар хусусиятларини ўзида акс эттирувчи ва миллий қонунчиликка мос келувчи маҳаллий дастурий таъминот мавжуд эмас.

Учинчидан, бухгалтерия ҳисоби тизимини ташкиллаштиришда ҳозирги кунда жаҳон амалиёти тажрибасидан етарлича фойдаланилаётгани йўқ. Буни бевосита ҳужжат айланиши жавобгар шахсларни белгилаш, ҳисоб маълумотларни оператив тарзда шакллантирилиши жараёнида бевосита кўришимиз мумкин.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналар ҳисоб тизимини ташкил этишда ушбу мақомга эга корхона хусусиятларини инобатга олиш хорижий инвестициялар самарадорлигини белгиловчи омиллардан биридир. Бугунги кунда эса, бу жараёни амалга ошириш бўйича меъёрий ҳужжатлар ва назарий асослар такомиллаштиришни талаб этмоқда. Шундай экан, бу масалалар келажакда янги илмий изланишларнинг мавзусига айланиши зарур.

II БОБ. ЭРКИН ИҚТИСОДИЙ ҲУДУДЛАРДАГИ КОРХОНАЛАРДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИНГ АМАЛДАГИ ҲОЛАТИ

2.1. Эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналарда устав капитали ҳисобининг хусусиятлари

Ҳар қандай корхонани ташкил этиш жараёнида корхона фаолияти учун зарур бўлган мол-мулк таъсисчилар томонидан белгиланган миқдорда устав жамғармасига киритилади. Хусусий капитални шакллантириш жараёни корхона мулкчилиқ шаклига бевосита боғлиқ бўлиш билан бир вақтда, унинг хусусиятларини ҳам ўзида акс эттиради.

Чет эл сармоялари иштирокидаги корхоналарнинг хусусий капиталини шакллантириш жараёни бир қатор ўзига хос хусусиятларга эгадир. Бизнинг фикримизча, қуйидаги омилларнинг мавжуд бўлиши хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар устав капиталини шакллантиришнинг фарқланишига олиб келади:

- Хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналар устав капитали тузилиши ва миқдорига қонунчилик томонидан мезонлар ўрнатилган бўлиб, шу мезонлар асосида хусусий капитални шакллантириш талаб этилади;
- Хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналарда устав капиталига хорижий инвестор томонидан киритилаётган улушлар, уларни баҳолаш жараёни бухгалтерия ҳисобида ўзига хос масалаларни юзага келтиради;
- Хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналар хусусий капитали дастлабки ташкил этиш жараёни сезиларли миқдорда харажатларни талаб этади. Бухгалтерия ҳисобида эса бу харажатлар тўғри таснифланиши муҳим жараён.

Юқоридаги омиллар бухгалтерия ахборотларини таҳлилий ҳисоб жараёнида ҳам маълум даражада акс эттиришни талаб этади ва бунинг натижасида хусусий капитални шакллантириш жараёнининг аналитик ҳисоби ва ҳужжатлаштирилиши фарқланади.

Хорижий инвестиция киритилаётган корхона устав капитали хорижий валютада шакллантирилар экан, ўз навбатида устав жамғармасини рўйхатдан ўтказиш ва корхонана таъсисчилари томонидан уставда белгиланган суммаларни киритиш вақти орасида валюта курсидан фарқлар юзага келади.

“Хорижий валютада ифодаланган операцияларни бухгалтерия ҳисоби молиявий ва статистик ҳисоботларда акс эттириш тартиби тўғрисидаги Низом”⁹нинг 29-31 бандларига асосан корхона устав капитали хорижий валютада белгиланганда ва таъсисчилар томонидан уставдаги улуш хорижий валютадаги суммада ёки мол-мулк билан киритилганда улуш киритилаётган кундаги Марказий Банк валюта курси бўйича қайта баҳоланиши зарур. Корхона таъсис хужжатлари рўйхатдан ўтган кун ва мол-мулк, маблағ киритилаётган кундаги валюта курслари натижасида юзага келган ижобий фарқ бухгалтерия ҳисобида 8420 “Устав капиталини шакллантиришда курс фарқи” счётининг кредити бўйича “қўшилган капитал” сифатида акс эттирилиши зарур. Қайта баҳолаш натижасида юзага келган салбий фарқ эса 8420 “Устав капиталини шакллантиришда курс фарқи” дебитида олдинги ижобий фарқ миқдоригача акс эттирилади. Салбий курс фарқининг ижобий курс фарқидан ошган суммаси эса молиявий фаолиятдан харажатларга олиб борилади.

Демак, бухгалтерия ҳисобида ўз навбатида курс фарқидан ўзгаришлар “Қўшилган капитал ” сифатида акс эттирилиши талаб этилади.

Хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналарда “қўшилган капитал” нинг таркиби қуйидагилардан ташкил топади:

- Хорижий сармоядорлар томонидан акцияларни номинал қийматидан юқорироқ харид қилиниши натижасида;
- Хорижий сармоядорлар томонидан асосий воситаларни қайта баҳолашдан;

⁹ 17.09.2004 й да Адлия Вазирлигида №1411 билан рўйхатдан ўтган.

- Корхонани устав капиталини шакллантириш жараёнида белгиланган валюта курси ўзгариши натижасида;
- Хорижий сармоядорлар томонидан беғараз молиявий ёрдам берилиши натижасида.

Масалан, «National Plast» МЧЖ ҚҚ устав капиталини рўйхатдан ўтказиш кунида (11.11.2009 й.) белгиланган устав фонди 170 000 АҚШ долларини ва МБ курси 1380 сўм бўйича 234 600 000 сўмни ташкил этган. Таъсис шартномасига асосан хорижий сармоядор томонидан 50 % маблағ АҚШ долларида киритилади.

Бу қуйидагича акс эттирлади:

Дебет 4611 “Таъсисчиларнинг устав жамғармасига улушлари бўйича қарзи (чет эллик таъсисчилар)” – 117 300 000сўм (85 000 АҚШ доллари МБ курси бўйича)

Дебет 4611 “Таъсисчиларнинг устав жамғармасига улушлари бўйича қарзи (маҳалий таъсисчилар)”- 117 300 000сўм (85 000 АҚШ доллари МБ курси бўйича)

Кредит 8330 Устав жамғармаси - 234 600 000 сўм (170 000 АҚШ доллари МБ курси бўйича)

01.12.2009 й. санада корхонанинг валюта счётига 85 000 АҚШ доллари ўтказилди. Бу санада МБ валюта курси 1389 сўм 50 тийинни ташкил этган эди. Ўз навбатида бу маблағ 118 107 500 сўмни ташкил этмоқда ва бу уставда кўрсатилган улушдан юқори. Натижада устав жамғармасида кўрсатилган суммадан ошган маблағ қўшилган капитални ташкил этади ва счётларда алоҳида юритилади.

Бу муомала қуйидаги ўтказма билан акс эттирилади:

Дебет 5210 “Мамлакат ичкарасидаги валюта счётлари” - 118 107 500 сўм (85 000 АҚШ доллари 01.12.2009 й МБ курси бўйича)

Кредит 4611 “Таъсисчиларнинг устав жамғармасига улушлари бўйича қарзи (чет эллик таъсисчилар)”- 117 300 000 сўм (таъсис шартномаси кўрсатилган сумма)

Кредит 8420 “Устав капиталини шакллантиришда курс фарқи” –
807 500 сўм (118 107 500 сўм-117 300 000 сўм)

Дебет 5210 “Мамлакат ичкарасидаги валюта счётлари” - 118 107 500
сўм (85 000 АҚШ доллари 01.12.2009 й МБ курси бўйича)

Кредит 4611 “Таъсисчиларнинг устав жамғармасига улушлари
бўйича қарзи (маҳаллий таъсисчилар)”- 117 300 000 сўм (таъсис
шартномаси кўрсатилган сумма)

Кредит 8420 “Устав капиталини шакллантиришда курс фарқи” -
807 500 сўм (118 107 500 сўм-117 300 000 сўм)

Хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналарни қайта ташкил этиш
жараёнидаги устав капитали ҳисоби.

Ҳозирги шароитда амалиётда долзарб масалардан бири хорижий
сармоялар иштирок этган корхоналарда таъсисчилар чиқиб кетиши ёки
янги таъсисчилар киритилиши, бир нечта таъсисчиларнинг бирлашуви
натижасида устав жамғармасини қайта рўйхатдан ўтказиш жараёнидир. Бу
масалаларни ҳисобда акс эттириш тартиби амалиётда турлича талқин
этилишини кўришимиз мумкин. Шу мақсадда ушбу вазиятларни қуйида
батафсил таҳлил этамиз.

“Хорижий валютада ифодаланган операцияларни бухгалтерия
ҳисоби молиявий ва статистик ҳисоботларда акс эттириш тартиби
тўғрисидаги Низом”¹⁰ нинг 32-33 бандларига асосан, хорижий валютада
ифодаланган устав жамғармаси оширилганда ёки камайтирилганда қайта
баҳолаш фақат ўша ошган (камайган) қисм учун амалга оширилади. Бунда
қайта рўйхатдан ўтиш кундаги валюта курси асос сифатида олинади.
Валюта курсидан фарқлар эса умумбелгиланган тартиб асосида
бухгалтерия ҳисобида акс этилади.

Масалан, «National Plast» МЧЖ ҚҚда 22.12.2009 йилда таъсисчилари
таркибидан хорижий таъсисчиларнинг улуши камайиши натижаси
йиғилиш баённомаларига асосан устав жамғармаси камайтирилди.

¹⁰ 17.09.2004 й да Адлия Вазирлигида №1411 билан рўйхатдан ўтган.

(Камайтириш натижасида устав капитали белгиланган меъёрлардан пасаймади).

Таъсисчилар йиғилишида хорижий таъсисчининг улуши 85 000 АҚШ долларида 83 000 АҚШ долларигача пасайтирилишига келишилди. 10.02.2010 й. да бу ўзгариш давлат органларида расмий рўйхатдан ўтказилди. Устав жамғармасини қайта рўйхатдан ўтказиш кундаги валюта курси 1 АҚШ доллари 1=1530,74 сўмни ташкил этди. Бундан ташқари қуйидаги ахборот мавжуд:

а) корхона дастлаб рўйхатдан ўтказилган кундаги валюта курси 1 долл. АҚШ = 1380,00 сўм;

б) 8420 “Устав капиталини шакллантиришда курс фарқи” счётининг қолдиғи 807 500 сўм

Ушбу операцияларни батафсил жадвалда кўриб чиқамиз:

3- жадвал¹¹

Эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналарда устав капиталининг шаклланиши

№	Хўжалик муомаласининг мазмуни	Муомала санаси	Сётлар		СУММА
			Дебет	Кредит	
1	Устав капитали сётларининг салдоси 22.12.2012 й :				
2	Устав капитали рўйхатдан ўтган= (170 000 АҚШ доллари МБ курси бўйича)	22.12.2012 гача		8330	234 600 000 сўм
3	Дастлабки мулк киритилгандаги курс фарқи	22.12.2012гача		8420	807 500 сўм
4	Устав капиталини 2000 АҚШ долларини дастлаб рўйхатдан ўтган кундаги курс билан ҳисоблаймиз.	2 000 \$ x 1380,00 сўм 1 МБ курси бўйича=			2 760 000 сўм

¹¹ Муаллиф томонидан тузилди.

(3- жадвалнинг давоми)

№	Хўжалик муомаласининг мазмуни	Муомала санаси	Счётлар		СУММА
			Дебет	Кредит	
5	Қайта рўйхатдан ўтиш кундаги курс бўйича таъсисчига қарзни ҳисоблаймиз (1 АҚШ дол. =1530,74 сўм)	2 000 \$ x 1530,74 сўм 1 МБ курси бўйича =			3 061 480 сўм
6	Курс фарқидан зарарни ҳисоблаймиз	3 061 480 сўм - 2 760 000 сум =			301 480 сўм
	Бухгалтерия ўтказмалари				
7	Устав фондини 2000 \$ га камайтириш (1380сўм дастлабки рўйхатдан ўтиш курси бўйича)	10.02.2013	8330	6620	2 760 000
8	Юқоридаги операция бўйича курс фарқидан зарарлар	10.02.2013	8420	6620	301 480
	Устав капитали ҳисоби счётлари қолдиғи 10.02.13 да :				
№	Счёт қолдиғи	Сана	Дебет	Кредит	СУММА
9	Қайта рўйхатдан ўтишдан кейин устав капитали=168 000 \$ МБ курси 1380 сўм	10.02.13 дан кейин		8330	231 840 000
10	Таъсисчилар олдидаги қарз 10.02.10 й да МБ курси 1530,74 сўм	10.02.13 дан кейин		6620	3 061 480
11	Қўшилган капитал счёти	10.02.13 дан кейин		8420	506 020

Юқоридаги операциялар натижасида шуни кўришимиз мумкинки, қайта рўйхатдан ўтиш жараёнида устав капитали камайтирилган суммагина янги валюта курси билан қайта баҳоланди. Устав капиталининг

қолган суммаси эса қайта баҳоланмади. 2000 АҚШ долларини қайта баҳолаш натижасида валюта курсидан зарар суммаси бевосита олдинги баҳолаш натижасида юзага келган 8420 “Қўшилган капитал” счётидаги сумма ҳисобига қопланди.

Юқоридаги муомалалардан ҳулоса қилиб айтиш мумкинки, хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналар устав жамғармасидаги ўзгаришлар жараёнида юзага келадиган валюта курсидан фарқларни ҳисобда тўғри акс эттириш натижасида “Қўшилган капитал” счётининг қолдиқларини аниқроқ шакллантириш имконияти юзага келади.

Корхоналар фаолиятида юзага келадиган харажатларни қоплаш белгиланган мажбуриятларни сўндириш мақсадида корхона уставида ёки қонунчиликда белгиланган тартибда резерв капитали ташкил этилиши мумкин.

Резерв капиталини ташкил этиш корхона ҳуқуқий ташкилий шакли билан бевосита боғлиқдир. Масалан 1996 йилда қабул қилинган “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги ” Қонунга асосан, акционерлик жамиятлари томонидан резерв капитали устав капиталининг 15 % дан кам бўлмаган миқдорда ташкил этилиши мумкин. Бунда белгиланган миқдорга етмагунча ҳар йилги резерв капиталига ажратмалар фойданинг 5% дан кам бўлиши мумкин эмас. Шу каби “Масъулияти чекланган ва қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисидаги ” Қонун (06.12.2001 й) да кўрсатилишича бу корхона томонидан устав капиталининг 15 % дан кам бўлмаган миқдорда резерв капитали шакллантириб борилиши зарур.

Бугунги кунда республикаимиз қонунчилигида чет эл инвестициялари иштирок этган корхоналар учун резерв капиталининг минимал даражаси белгиланмаган бўлса ҳам бу корхоналар ҳуқуқий юридик шаклидан келиб чиққан ҳолда резерв капиталини шакллантирадилар. Ўз ўрнида айтиш керакки, масалан Россия Федерациясида чет эл инвестициялари иштирок этган корхоналар учун резерв капиталининг минимал даражаси устав

капиталининг 25 % дан кам бўлмаслиги белгиланган АҚШ да бу кўрсаткич 30 %.¹² Агар резерв капиталини минимал даражасини белгилашнинг иқтисодий моҳияти ҳақида фикр юритадиган бўлсак, шунини таъкидлаш керакки резерв капиталига ажратилган маблағлар тақсимланмаган фойдани тақсимланишига таъсир ўтказди. Резерв капиталига ажратмаларнинг юқори бўлиши натижасида дивиденд сифатида тақсимланадиган қисм камайдди. Шунинг учун чет эл капитали иштирокидаги корхоналар учун резерв капиталининг минимал даражасини белгилаш бевосита дивиденд сиёсатига таъсир этиб капитални четга чиқишини назорат қилади. Бизнинг фикримизча юртимизда чет эл сармоялари иштирокидаги корхоналар учун резерв капиталининг минимал даражасини белгиланмаганлиги хорижий сармоядорларга фойдани янада эркинроқ бошқариш имконини беради. Аммо резерв капиталини шакллантирилиши бевосита келажакда юзага келадиган харажатлар ва иқтисодий ҳолатларга кафолат сифатига хизмат қилади ҳамда уни шакллантириб бориш таъсисчилар учун ҳам муҳимдир.

Чет эл сармоялари иштирокидаги корхоналарда резерв капиталини ишлатилишини чет эл сармоядорларининг чиқиб кетиш жараёнида ўзига хос бухгалтерия ўтказмаларини юзага келтиради.

Масалан, «National Plast» МЧЖ ҚҚда резерв капиталини ташкил этиш сиёсатида хорижий сармоядорлар чиқиб кетишини кафолатлаш мақсадида устав капиталининг 30% миқдорида резерв капиталини шакллантириш белгиланган. Бундан ташқари таъсисчилар улуши қолган таъсисчилар улушни сотиб олишдан воз кечган ҳолда корхона томонидан сотиб олинishiга келишилган. Шунга биноан 11.02.2010 йил корхона таъсисчиларининг навбатдан ташқари йиғилишида қуйидаги масала кўриб чиқилган.

Корхонанинг хорижий таъсисчиси корхонадаги 2/168 қисм улушини сотмоқчи. Қонунчилик ва корхона таъсис ҳужжатларига асосан бу улушни сотиб олиш ҳуқуқига биринчи навбатда бошқа таъсисчилар ва

¹² <http://www.berator.ru> (бухгалтерлар учун маслаҳат сайти)

корхона эга.

4-жадвал¹³

Устав капитали счётларининг қолдиқлари (11.02.2010 гача)

Счёт рақами	Счёт номи	Сумма	Изоҳ
8330	Устав капитали	231 840 000 сўм	Корхонадаги таъсисчиларнинг улуши : Хорижий таъсисчи – 114 540 000 сўм (83/168 қисми) Маҳалий таъсисчи – 117 300 000 сўм (85/168 қисми)
8520	Резерв капитали	16 800 000 сўм	
8420	Қўшилган капитал	506 020 сўм	

Корхонада бу ҳолат учун олдиндан резерв капитали шакллантирилиб келинмоқда. Хорижий инвесторнинг 1/168 қисм улушини маҳалий таъсисчи сотиб олиши ва қолган 1/168 қисм улушини эса корхона резерв маблағларидан қопланишига келишилди. Ушбу операция рўй бергунга қадар корхона счётлари юқоридаги кўринишда эди:

Корхона хорижий таъсисчисига корхона томонидан қопланган улуши (1/168 қисм) хорижий валютада қайтарилади. Ушбу қисмни қоплаш рўйхатга олинган кундаги валюта курси 1590 сўмни ташкил этди. Бунда қуйидаги ўтказмалар берилади:

¹³ Муаллиф томонидан тузилди.

**Устав капиталидаги ўзгаришларни акс эттиришда бериладиган
ўтказмалар**

№	Хўжалик муомаласининг мазмуни	Муомала санаси	Счётлар		СУММА
			Дебет	Кредит	
1	Устав капиталидаги улуш сотилиши 11.02.2010 й :				
4	Устав капиталидаги 1/168 қисм улушни аниқлаймиз	1 000 \$ x 1380,00 сўм 1 МБ курси бўйича=			1 380 000
5	Сотиб олиш кундаги курс бўйича таъсисчига қарзни ҳисоблаймиз (1 АҚШ дол. =1530,74 сўм)	1 000 \$ x 1590 сўм 1 МБ курси бўйича =			1 590 000
6	Курс фарқидан зарарни ҳисоблаймиз	1590000 сўм - 1380000сўм =			210 000
	Бухгалтерия ўтказмалари				
7	Устав капиталидаги 1/168 қисм улушни резерв капитали ҳисобидан сотиб олиш (1380сўм дастлабки рўйхатдан ўтиш курси бўйича)	11.02.2010	8520	6620	1 380 000
8	Юқоридаги операция бўйича курс фарқидан зарарлар	11.02.2010	8420	6620	210 000

Ушбу жараёнда маҳаллий таъсисчи томонидан 1/168 қисм улуш сотиб олингани тўғрисида ҳужжатлар тақдим этилган. Юқоридаги операциялардан кейин устав капитали бўйича счётлар қолдиғи қуйидагича:

¹⁴ Муаллиф томонидан тузилди.

Устав капитали счётлари қолдиғи (11.02.10 дан кейин) :

№	Хўжалик муомаласининг мазмуни	санаси	Счёт	СУММА
11	Қайта рўйхатдан ўтишдан кейин устав капитали= 168 000 \$ МБ курси 1380 сўм*	11.02.10 дан кейин	8330	231 840 000
12	Таъсисчилар олдидаги қарз 1000 \$ МБ курси 1590 сўм	11.02.10 дан кейин	6620	3 061 590 000
13	Қўшилган капитал счёти	10.02.10 дан кейин	8420	296 020

Қайта рўйхатдан ўтгандан кейин корхона устав капитали миқдори ўзгармаган бўлса ҳам, ундаги таъсисчилар улуши ўзгаради:

Қуйидаги ҳолатда резерв капитали ҳисобидан таъсисчи ўзининг улушини корхона уставини камайтирмаган ҳолда киритишга муваффақ бўлди.

8330 счётининг қолдиғи (11.02.10 дан кейин)

Счёт рақами	Счёт номи	Сумма	Изоҳ
8330	Устав капитали	231 840 000 сўм	Корхонадаги таъсисчиларнинг улуши : Хорижий таъсисчи –111 780 000 сўм (81/168 қисми) Маҳалий таъсисчи – 120 060 000 сўм (87/168 қисми)

Ўз навбатида эса маҳалий таъсисчи томонидан бир қисм улуш сотиб

¹⁵ муаллиф томонидан тузилди.

¹⁶ муаллиф томонидан тузилди.

олинганлиги ва резервнинг ишлатилганлиги натижасида унинг улуши 2/168 қисмга ортди.

Бир сўз билан айтганда чет эл сармоялар иштирок этган корхоналарда пухта ташкил этилган резерв капиталини шакллантириш сиёсати натижасида хорижий сармоялар ва бошқа белгиланган харажатлар (дивидендлар, хусусий акцияларни харид қилиш) ни амалга ошириш имкони вужудга келади.

Хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналарда дивидендлар ҳисоби.

Чет эл сармоясидаги корхоналарда таъсисчилар жорий даврнинг соф фойдасидан белгиланган миқдорда дивиденд олиш ҳуқуқига эгадир. Бундан ташқари хорижий инвесторнинг даромадлари ва мол мулки белгиланган солиқлар тўлангандан кейин дахлсиз ҳисобланади. Инвестор ўзига тегишли соф фойдадаги улушини чет мамлакатга олиб чиқиш ҳуқуқига эгадир.

Дивиденд тўлаш ва ҳисоблаш жараёнида юзага келадиган муоламалаларнинг ўзига хос хусусиятлари асосан қарзларни акс эттириш жараёнига тегишлидир.

Корхона ҳисоб маълумотларида дивиденд бўйича маълумотлар 6610 “Тўланадиган дивидендлар” счётида юритилиб унинг аналитик ҳисоби махсус қайдномаларда олиб борилади. Бу жараёнда корхонада валюта счёти билан боғлиқ операциялар ҳам юзага келади. Хусусан чет эл капитали иштирокидаги корхоналарда дивидендлар билан боғлиқ операциялар қуйидагича амалга оширилади.

Корхона таъсисчилари йиғилиши баённомалари асосида соф фойдадан дивидендлар ҳисобланганда:

Дебет 8710 “Тақсимланмаган фойда”

Кредит 6610 “Тўланадиган дивидендлар” ўтказмасини бериш мумкин.

Бизнинг фикримизча, ҳисоб жараёнида хорижий таъсисчиларга ва

махалий таъсисчиларга турли валютада дивидендлар ҳисобланиши, таъсисчиларга қарзни алоҳида ифодалашга эҳтиёж мавжудлигини ҳисобга олиб, қуйидаги счётларни қўллаш мақсадга мувофиқ бўлади:

Хорижий таъсисчиларга тўланадиган дивидендларни алоҳида 6611 “Тўланадиган дивидендлар (хорижий инвесторларга)” ва 6612 “Тўланадиган дивидендлар (махалий инвесторларга)” счётларида акс эттирилиб, дивиденд ҳисоблаганда қуйидаги ўтказмани бериш мумкин:

Дебет 8710 “Тақсимланмаган фойда”

Кредит 6611 “Тўланадиган дивидендлар(хорижий инвесторларга)”- хорижий инвесторга тўғри келадиган улушда;

Кредит 6612 “Тўланадиган дивидендлар (махалий инвесторларга)”- махалий инвесторга тўғри келадиган улушда;

Юқоридаги ўтказмада махсус таҳлилий счётларни қўлланиши натижасида 6610 счётдаги қарзларнинг қанчаси хорижий инвесторларга тегишли эканлигини билиб олиш мумкин бўлади.

Амалиётда хорижий инвестицияларнинг самарадорлигини назорат қилувчи органлардан бири Адлия Вазирлиги томонидан хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналарга тўланмаган дивидендлар ҳақида ахборот шакллантириш мақсадида сўровлар юборилади. Юқоридаги таҳлилий счётнинг қўлланиши натижасида бу ахборот оператив шакллантирилиши мумкин бўлади.

Бир сўз билан айтиш мумкинки, хориж сармояларининг иштироки натижасида хусусий капиталдаги ўзгаришларни акс эттириш ўтказмаларда фарқланади. Бу жараён нафақат ҳисоб ўтказмалари балки, тегишли ёритишлар ва изохларни талаб этади. Афсуски, жорий қонунчиликда бу муомалаларнинг тавсиявий ўтказмалари берилмаган. Натижада амалиётда кўп юқоридагига ўхшаган ҳолатлар бухгалтерлар томонидан турлича талқин қилинмоқда ва бу салбий ҳолатдир.

2.2. Эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналарда солиқ имтиёзлари ҳисобининг хусусиятлари

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда қулай инвестициявий муҳит шакллантириш мақсадида хорижий инвесторларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича қонун йўли билан кенг қўламдаги имтиёзлар, афзалликлар ва кафолатлар тизими яратилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 11 апрелдаги ПФ-3594-сонли “Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” Фармони бугунги кунда хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарга берилган солиқ ва божхона имтиёзларининг негизини белгилаб беради.

Фармонга асосан 2005 йилнинг 1 июлидан бошлаб тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этадиган ва иқтисодиётнинг белгиланган тармоқларида маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ихтисослаштирилган корхоналар юридик шахсларнинг фойдасидан олинадиган солиқ, мулк солиғи, ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш ва ободонлаштириш солиғи, микрофирма ва кичик корхоналар учун белгиланган ягона солиқ тўлашдан, шунингдек Республика йўл жамғармасига мажбурий ажратмалар тўлашдан озод қилинган. Бунда тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестициялар ҳажми қуйидагича бўлганда мазкур солиқ имтиёзлари берилади:

300 минг АҚШ долларида 3 миллион АҚШ долларида — 3 йил муддатга;

3 миллиондан ортиқ АҚШ долларида 10 миллион АҚШ долларида — 5 йил муддатга;

10 миллион АҚШ долларида ортиқ бўлганда — 7 йил муддатга.

Бундан ташқари, қонун ҳужжатларида инвестициялаш шарт-шароитлари ёмонлашган тақдирда юқоридаги имтиёзлар қанча муддатга

берилган бўлса, ана шу муддат мобайнида амал қилади.

Бундан ташқари, ушбу фармонга мувофиқ имтиёз олган корхоналар шундай имтиёз берилган муддат тугашидан кейин бир йил барвақтрок фаолиятини тўхтатган тақдирда, фойдани ўз мамлакатига ўтказиш ва хорижий инвесторнинг капиталини чет элга олиб чиқиб кетиш фақат берилган имтиёзлар суммасини бюджетга қайтаргандан кейин амалга оширилади.

Бундан ташқари юқоридаги имтиёзларни янада кенгайтириш мақсадиди Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 апрелдаги ПФ-4434-сонли “Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар жалб этилишини рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” Фармони тасдиқланган бўлиб, бунинг натижасида хорижий инвестицияларга берилаётган имтиёзлар ва кафолатлар янги босқичга кўтарилди десак муболаға бўлмайди.

Фармонга асосан, хорижий инвесторнинг пул шаклидаги улуши 5 миллион АҚШ долларида кам бўлмаган янгидан ташкил этилаётган хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар давлат рўйхатидан ўтган санадан бошлаб 10 йил мобайнида солиқ қонунчилигида ўзгаришлар юз берган ҳолларда, юридик шахслардан олинadиган фойда солиғи, қўшилган қиймат солиғи (товарлар, ишлар, хизматларни реализация қилиш айланмаси), мол-мулк солиғи, ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи, ягона ижтимоий тўлов, ягона солиқ тўлови, шунингдек, Республика йўл жамғармасига ҳамда Таълим ва тиббиёт муассасаларини реконструкция қилиш, мукамал таъмирлаш ва жиҳозлаш жамғармасига мажбурий ажратмалар тўлашнинг мазкур корхоналар давлат рўйхатидан ўтиш санасида амал қилган меъёрлари ва қоидаларини қўллашга ҳақлидирлар.

Бундан ташқари, қиймати 50 миллион АҚШ долларида ошадиган ва хорижий инвесторнинг улуши камида 50 фоиз бўлган инвестиция лойиҳалари доирасида, ишлаб чиқариш майдонидан ташқаридаги зарур

ташқи муҳандислик-коммуникация тармоқларини қуриш бюджет маблағлари ҳамда бошқа ички молиялаштириш манбалари ҳисобидан амалга оширилади.

Бугунги кунда хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарга белгииланган солиқ имтиёзларининг яна бир кўриниши- маҳсус зоналарда ташкил этилган корхоналар учун бериладиган солиқ имтиёзларидир. Мана шундай зоналардан бири бўлган, «Навоий» эркин индустриал-иқтисодий зонаси Президентнинг 02.12.2008 йилдаги ПФ-4059-сон Фармони билан ташкил этилган. У Навоий вилоятининг Кармана туманида жойлашган. Унинг 500 гектарлик майдонида солиқ, валюта ва божхона соҳаларини ўз ичига оладиган алоҳида ҳуқуқий режим, кириш, ҳозир бўлиш ва чиқишнинг, шунингдек Ўзбекистон норезиденти бўлган фуқаролар томонидан меҳнат фаолиятини амалга оширишга рухсат олишнинг соддалаштирилган тартиби амал қилади. «Навоий» ЭИИЗ фаолиятининг асосларини «Навоий» эркин индустриал-иқтисодий зонаси тўғрисида низом (ВМнинг 27.01.2009 йилдаги 21-сон қарори билан тасдиқланган) белгилайди.

Замонавий хорижий юқори унумли асбоб-ускуналар ва техникани, технология линиялари ва модулларни, инновацион технологияларни жорий этиш ҳисобига юқори технологияли, жаҳон бозорларида рақобатбардош маҳсулотларнинг кенг доирасини ишлаб чиқариш ЭИИЗ ҳудудида хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг асосий йўналиши ҳисобланади. Агар корхона бундай фаолият салоҳиятига эга бўлса, у ЭИИЗ дирекциясига хўжалик фаолияти иштирокчилари рўйхатига киритиш ва эркин индустриал-иқтисодий зона ҳудудида рўйхатга олиниш тўғрисида ариза билан мурожаат қилишингиз мумкин. Ижобий қарор қабул қилинган тақдирда қуйидагиларга эга бўлиш мумкин:

1) солиқ имтиёзлари. «Навоий» ЭИИЗ резидентлари уларга киритилган инвестициялар ҳажми қуйидагича бўлган тақдирда ер солиғи, мол-мулк солиғи, фойда солиғи, ободонлаштириш ва ижтимоий

инфратузилмани ривожлантириш солиғи, ягона солиқ тўлови (кичик корхоналар учун), Республика йўл жамғармаси ва Таълим ва тиббиёт муассасаларини реконструкция қилиш, мукамал таъмирлаш ва жиҳозлаш жамғармасига мажбурий тўловлардан озод этилган:

3 млн евродан 10 млн еврогача –7 йилга;

10 млн евродан 30 млн еврогача –10 йилга ва фойда солиғи ва ЯСТ ставкалари 5 йилга – 50 фоизга пасайтирилади;

30 млн евродан ортиқ бўлганда –15 йилга ва фойда солиғи ва ЯСТ ставкалари 10 йилга – 50 фоизга пасайтирилади.

2) божхона имтиёзлари. ЭИИЗда рўйхатга олинган хўжалик юритувчи субъектлар экспортга йўналтирилган маҳсулот ишлаб чиқариш мақсадида мамлакатга олиб келинаётган асбоб-ускуналар, шунингдек хом ашё, материаллар ва бутловчи қисмлар учун божхона тўловларидан (божхона расмийлаштируви учун йиғимлардан ташқари) озод қилинган. Ўзбекистоннинг ички бозорларида сотиш учун мўлжалланган маҳсулотни ишлаб чиқариш мақсадида мамлакатга олиб кириладиган хом ашё, материаллар ва бутловчи қисмлар учун божхона тўловлари, агар қонун ҳужжатларида бошқа имтиёзли тартиб кўзда тутилмаган бўлса, белгиланган ставкаларнинг 50 фоизи миқдорида (божхона расмийлаштируви учун йиғимлардан ташқари) ундирилади, бунда уларни тўлаш муддати 180 кунгача кечиктирилиши мумкин.

«Ангрен» ва «Жиззах» махсус индустриал зоналари ҳам Президентнинг 13.04.2012 йилдаги ПФ-4436-сон Фармони билан Тошкент вилоятида ва 18.03.2013 йилдаги ПФ-4516-сон Фармони билан Жиззах вилоятида, Сирдарё вилоятининг туманидаги филиал билан бирга ташкил этилган. Қуйидагилар улар фаолиятининг асосий вазифалари ва йўналишлари ҳисобланади:

– ички ва жаҳон бозорларида рақобатбардош бўлган юқори қўшилган қийматга эга маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича замонавий, юксак технологияли ишлаб чиқаришларни барпо этиш ва уларнинг самарали

фаолият юритиши учун инвестициялар, энг аввало, тўғридан-тўғри инвестицияларни жалб этиш борасида қулай шарт-шароитларни шакллантириш;

– махсус индустриал зонага кирувчи минтақанинг ишлаб чиқариш ва ресурс салоҳиятидан комплекс ва самарали фойдаланишни таъминлаш, минерал-хом ашё ресурсларини ва қишлоқ хўжалиги хом ашёсини янада чуқурроқ қайта ишлаш бўйича янги ишлаб чиқаришларни барпо этиш;

– махсус индустриал зона ва умуман республика корхоналари ўртасида мустаҳкам кооперацион алоқалар ўрнатиш ҳамда саноат кооперациясини ривожлантириш асосида маҳаллий хом ашё ва материаллар негизида юсак технологияли маҳсулот ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш жараёнларини чуқурлаштириш;

– транспорт, муҳандислик - коммуникация ва ижтимоий инфратузилмани жадал ривожлантириш ҳамда самарали фойдаланиш, «Ангрен» логистика маркази салоҳиятини, юкларни автомобиль ва контейнерларда ташиш борасида яратилган тизимни янада ривожлантириш ҳамда улардан кенг кўламда фойдаланишни таъминлаш.

Ушбу махсус индустриал зоналар иштирокчиси мақоми «Ангрен» ёки «Жиззах» МИЗ маъмурий кенгашларининг қарорлари билан берилади. Фаолият юритиш муддати мобайнида махсус индустриал зоналар ҳудудида алоҳида солиқ режими ва божхона имтиёзлари амал қилади. Солиқ имтиёзлари ва преференциялари. «Ангрен» ва «Жиззах» МИЗ резидентлари: юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи, уларнинг мол-мулкига солинадиган солиқни, ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғини тўлашдан, кичик корхоналар учун ягона солиқ тўлови, шунингдек Республика йўл жамғармасига мажбурий ажратмалар тўлашдан;

Республикада ишлаб чиқарилмайдиган, лойиҳаларни амалга ошириш доирасида «Ангрен» ва «Жиззах» МИЗ ҳудудига Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланадиган рўйхатлар бўйича олиб кириладиган

ускуналар, бутловчи буюмлар ва материаллар бож тўловлари (божхона йиғимларидан ташқари) тўлашдан озод қилинган. Ушбу имтиёзлар киритилган инвестицияларнинг ҳажмига қараб берилади, шу жумладан эквиваленти:

300 минг АҚШ долларида 3 млн АҚШ долларида бўлганда – 3 йил муддатга;

3 млн АҚШ долларида 10 млн АҚШ долларида бўлганда – 5 йил муддатга;

10 млн АҚШ долларида ортиқ бўлганда – 7 йил муддатга берилади

Ҳозирги кунда хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналарга берилаётган имтиёзларни тартибга солиш ва уларни самарали қўллаш механизмини ишлаб чиқиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Давлат солиқ қўмитаси ва Иқтисодиёт вазирлигининг 2011 йил 12 декабрдаги 2011-34, 14-сон қарорига илова сифатида “Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб қилувчи корхоналар учун солиқ имтиёзларини қўллаш тартиби тўғрисида Низом” ишлаб чиқилган.

Низомнинг 10-бандида Корхоналарга тақдим этилган имтиёзларни расмийлаштириш ва бухгалтерия ҳисобида акс эттириш тартиби “Юридик шахсларга солиқлар, божхона ва мажбурий тўловларни бюджетга тўлаш бўйича берилган имтиёзларни расмийлаштириш ва бухгалтерлик ҳисобида акс эттириш тартиби тўғрисидаги низом” (рўйхат рақами 1463, 2005 йил 2 апрель) (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2005 йил, 14-сон, 105-модда) билан тартибга солиниши кўрсатиб ўтилган.

Ушбу Низомга асосан чет эл сармоялари иштирокидаги корхоналарга солиқ имтиёзлари 2 кўринишда берилиши мумкин:

- Бўшаган маблағларни мақсадли фойдаланиш шарти билан берилган солиқ имтиёзлари;
- Мақсадли фойдаланиш шарти қўзда тутилмаган солиқ имтиёзлари.

Чет эл капитали иштирокидаги корхоналарга солиқ имтиёзлари мақсадли фойдаланиш шарти қўйилмасдан берилганда солиқ суммаси

бирламчи ҳужжатларда акс эттирилмайди ва ҳисобланмайди.

Мақсадли йўналтириш кўзда тутилган солиқ имтиёзлари берилган ҳолда солиқ суммалари бирламчи ҳужжатларда акс эттирилади ва бухгалтерия ҳисобида уларнинг ҳисоби юритилади.

Низомга асосан, бўшаган маблағларни белгиланган мақсадга йўналтириш шарти билан берилган солиқ ва божхона имтиёзлари бухгалтерия ҳисобида 8840 “Мақсадли фойдаланиладиган солиқ имтиёзлари” счётида юритилади.

Бухгалтерия ҳисобида ҳисоб маълумотларини етарлича аниқ шакллантириш мақсадида ишчи счётлар режасида қуйидаги счётлар гуруҳини очиш тавсия этилади:

1. 4400 “Солиқлар ва бошқа тўловлар бўйича берилган бўнақлар – солиқ ва божхона имтиёзлари турлари бўйича”

2. 6400 “Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича қарзлар - солиқ ва божхона имтиёзлари (турлари бўйича)”

3. 6500 “Давлатга мақсадли тўловлар бўйича қарзлар – солиқ имтиёзлари (турлари бўйича)”

4. 6900 “Ҳисобланган солиқ имтиёзлари – импортга ҚҚС ва акциз солиқлари бўйича”

Хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарда солиқ ва божхона имтиёзлари қуйидаги тартибда акс эттирилади:¹⁷

а) товар моддий заҳиралар асосий воситалар ўрнатиладиган ускуналар ва номоддий активлар харид қилиниш жараёнида ҳисобланадиган умумбелгиланган солиқ ва божхона суммаларига (ҳисобга олинадиган ҚҚС ва аксиз солиқларидан ташқари) қуйидаги ўтказма берилади:

Дебет Капитал қўйилмалар счётлари (0800), ўрнатиладиган асбоб

¹⁷ “Юридик шахсларга солиқлар, божхона ва мажбурий тўловларни бюджетга тўлаш бўйича берилган имтиёзларни расмийлаштириш ва бухгалтерлик ҳисобида акс эттириш тартиби тўғрисидаги низом” (рўйхат рақами 1463, 2005 йил 2 апрель) (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2005 йил, 14-сон, 105-модда)

ускуналар счётлари (0700), товар моддий захиралар счётлари (1000-2900)

Кредит 6400 “Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича қарзлар - солиқ ва божхона имтиёзлари (турлари бўйича) ”

б) ҚҚС ва акциз солиғини тўловчи чет эл сармояси иштирокидаги корхоналарда товар моддий захираларни Ўзбекистон ҳудудидан ҳисобга олинadиган солиқ суммаси билан харид қилганда:

Дебет 4400 “Солиқлар ва бошқа тўловлар бўйича берилган бўнақлар – солиқ ва божхона имтиёзлари турлари бўйича ”

Кредит 6010 “Мол етказиб берувчи ва пудратчиларга тўланадиган счётлар”

в) ҚҚС ва аксиз солиғини тўловчи чет эл сармояси иштирокидаги корхоналарда товар моддий захираларни хориждан ҳисобга олинadиган солиқ суммаси билан харид қилганда:

Дебет 4400 “Солиқлар ва бошқа тўловлар бўйича берилган бўнақлар – солиқ ва божхона имтиёзлари турлари бўйича ”

Кредит 6900 “Ҳисобланган солиқ имтиёзлари – импортга ҚҚС ва аксиз солиқлари бўйича ” ўтказмалари берилади.

Агар юқоридаги ўтказмаларни таҳлил қиладиган бўлсак, 6900 “Ҳисобланган солиқ имтиёзлари – импортга ҚҚС ва аксиз солиқлари бўйича” счёти пассив- ўз хусусияти бўйича мажбуриятни ифодаласа ҳам, лекин бу счётда давр охирида қолдиқ қолмайди. Яъни, бу счётда кредитланган суммалар солиқ имтиёзларини қўллаш натижасида бўшаган маблағларни ифодалаб қуйидагича ўтказмалар билан чиқим қилиниши керак бўлади:

Дебет 6900 “Ҳисобланган солиқ имтиёзлари – импортга ҚҚС ва аксиз солиқлари бўйича ”

Кредит 8840 “Мақсадли фойдаланиладиган солиқ имтиёзлари”

г) Мақсадли солиқ имтиёзлари қўлланиладиган корхонада ҚҚС ва аксиз солиқлари билан маҳсулот (товар иш хизматлар) реализация қилинганда ҚҚС ва аксиз солиғи суммасига:

Дебет 4010 “Харидор ва мижозлардан олинадиган счётлар ” 4120
“Қарам ва шўба хўжалик жамиятларидан олинадиган счётлар ”

Кредит 6400 “Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича қарзлар
- солиқ ва божхона имтиёзлари (турлари бўйича) ”

Ҳисобга олиниши мумкин бўлган олдин тўланган бўнақлар ҳисобга
олинганда:

Дебет 6400 “Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича қарзлар -
солиқ ва божхона имтиёзлари (турлари бўйича) ”

Кредит 4400 “Солиқлар ва бошқа тўловлар бўйича берилган
бўнақлар – солиқ ва божхона имтиёзлари турлари бўйича ”

Маҳсулот (товар иш хизматлар) ҚҚС ва аксиз солиғисиз реализация
қилишдан бўшаган маблағлар суммасига:

Дебет 6400 “Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича қарзлар -
солиқ ва божхона имтиёзлари (турлари бўйича) ”

Кредит 8840 “Мақсадли фойдаланиладиган солиқ имтиёзлари”
ўтказмаси берилади.

д) асосий воситалар чиқиб кетиши жараёнида ҚҚС солиғи
ҳисобланганда:

Дебет 9210 “Асосий воситаларнинг чиқиб кетиши”

Кредит 6400 “Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича қарзлар
- солиқ ва божхона имтиёзлари (турлари бўйича) ” ўтказмаси берилади.

е) фойдадан умумбелгиланган тартибда тўланадиган солиқлардан чет
эл капитали иштирок этган корхона озод этилганда:

Дебет 9810 “Фойдадан тўланадиган солиқлар ва бошқа йиғимлар”

Кредит 6400 “Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича қарзлар
- солиқ ва божхона имтиёзлари (турлари бўйича) ” ўтказмаси берилади.

Ўз навбатида солиқ имтиёзлари натижасида бўшаган маблағлар
резерв капиталига ўтказилиши талаб этилади. Ўз навбатида бухгаДебетерия
ҳисобида 8840 “Мақсадли фойдаланиладиган солиқ имтиёзлари”

счётининг ишлатилиши қуйидагича акс эттирилади:¹⁸

Мақсадли фойдаланиладиган солиқ имтиёзларини фойдаланиш даври бевосита белгиланган бўлиши мумкин. Агар солиқ имтиёзининг фойдаланиш даври кўрсатиб ўтилмаган бўлса, бу ҳолда ҳисобдан чиқариш даври сифатида солиқ имтиёзидан ҳақиқий фойдаланиш даври олиниши мумкин.

Солиқ имтиёзлари асосий воситаларни харид қилиш, кредиторлик қарзларини қоплаш ишлаб чиқаришни реконструкция қилиш ва янгилаш учун сарфланганда имтиёз даври ва ҳақиқий ишлатиш даврининг энг кичиги мобайнида тенг улушларда ҳисобдан чиқариб борилиши зарур. Бунда қуйидаги ўтказма берилади :

Дебет 8840 “Мақсадли фойдаланиладиган солиқ имтиёзлари”

Кредит 8530 “Текинга олинган мол-мулк ”

Бунда 8531 “Текинга олинган мол-мулк- солиқ имтиёзлари натижасида” суб счётини қўллаш ҳам мумкин.

Агар солиқ имтиёзлари жорий мажбуриятларни юзага келтирадиган операцион харажатларни қоплаш учун йўналтирилганда:

Дебет 8840 “Мақсадли фойдаланиладиган солиқ имтиёзлари”

Кредит 6010 “Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар” 6710 “Ходимларга иш ҳақи бўйича қарзлар ва бошқ. ўтказмаси берилади.

Солиқ имтиёзлари мақсадли фойдаланиши кўрсатилмаганда бухгалтерия ҳисобида акс эттириш тартиби.

Мақсадли фойдаланиши кўрсатилмаган солиқ имтиёзлари бухгалтерия ҳисобида акс эттирилмайди ва ўз навбатида корхона молиявий натижалари тўғрисидаги ҳисоботида ҳам таъсир этмайди. Бухгалтерия ҳисобида бу турдаги имтиёзлар тегишли ўтказмалар билан акс эттирилиши

¹⁸ “Юридик шахсларга солиқлар, божхона ва мажбурий тўловларни бюджетга тўлаш бўйича берилган имтиёзларни расмийлаштириш ва бухгалтерлик ҳисобида акс эттириш тартиби тўғрисидаги низом” (рўйхат рақами 1463, 2005 йил 2 апрель) (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2005 йил, 14-сон, 105-модда).

талаб этилмайди.

Бизнинг фикримизча, мақсадли фойдаланиши кўзда тутилмаган солиқ имтиёзларини, ҳисоб ахборотлари тўлиқлиги таъминлаш мақсадида, қуйидагича акс эттириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Солиқ ва божхона имтиёзларининг ҳар бир тури бўйича балансдан ташқари счёт шакллантириб, улар қўлланганда бу счётларлар кирим қилиниши мумкин. Бунинг натижасида молиявий ҳисоботлардан фойдаланувчилар корхона фойдаланган солиқ имтиёзлари ҳақида тўлиқроқ ахборотга эга бўлиши мумкин.

Солиқ имтиёзларидан мақсадли фойдаланиш бўйича ҳисоботларни шакллантириш.

Чет эл сармоялари иштирокидаги корхоналар мақсадли фойдаланиши кўзланган солиқ имтиёзларинидан фойдаланиш бўйича белгиланган тартибда йиллик молиявий ҳисоботлар билан бир вақтда солиқ идораларига ҳисобот топширадилар.

8 -жадвал¹⁹

Солиқлар мажбурий тўловлар ва божхона имтиёзларини натижасида бўшаган маблағлардан фойдаланиш бўйича ҳисобот

№	Тўлов тури	Сумма	Асос, имтиёз даври
1	Махсулотни ҚҚС билан реализация қилиш	12 млн сўм	2012 йил 10 апрел ПФ-4434, 10 йил
2.	Ўз эҳтиёжлари учун материални ҚҚС билан харид қилиш	5 млн. сўм	2012 йил 10 апрел ПФ-4434, 10 йил
	Жами имтиёз суммаси	17 млн. сўм	
1.	Мақсадли йўналтирилган имтиёз, шу жумладан:	10 млн. сўм	
1.1	Асосий воситаларни харид қилиш	10 млн. сўм	

Юқорида биз «National Plast» МЧЖ ҚК корхонаси учун шундай

¹⁹ Муаллиф томонидан тузилди.

ҳисоботни шакллантирдик.

Давлат органлари томонидан мақсадли фойдаланиши зарур бўлган солиқ имтиёзлари устидан назорат олиб борилади. Хусусан, Давлат Божхона Қўмитаси, Солиқ Қўмитаси томонидан солиқ ва божхона имтиёзларини қўллаган корхоналарнинг реестри шакллантирилиб, солиқ имтиёзлари мақсадсиз фойдаланилган ҳолатлар аниқланганда имтиёзли солиқ ва божхона суммалари штраф ва пенялар ҳисобланган ҳолда ундириб олинади.

2.3. Эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналарда молиявий ҳисоботларни тузиш ва тақдим этишни такомиллаштириш

Чет эл сармоялари иштирок этган корхоналар кўпчилик ҳолларда хорижий корхонанинг таркибий бўлинмаси ёки филиали бўлиб ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида ҳисоб маълумотлари фақат миллий валютада шакллантирилиши натижасида хорижий корхоналар томонидан йиғма молиявий ҳисоботларни тузишда қийинчилик туғилади. Бу масалани фақат хорижий сармоядор ёки бош корхона учун ҳисоботларни хорижий валютада қайта ҳисоблаш орқали ечилиши мумкин.²⁰

Бу жараёнда хорижий сармоялар иштирокидаги корхона молиявий ҳисоботларининг ҳар бир моддаси қайта ҳисоб китоб қилиниб хорижий таъсисчига тақдим қилиниши талаб этилади. Бир қарашда бу каби қайта ҳисоблаш ҳеч қийинчилик туғдирмаслигига ўхшаса ҳам 2 омил мавжудлиги масалани анча мураккаб қилади.

- Молия йили давомида ҳисобот валютасининг миллий валютага бўлган курси ўзгариб туради;
- Ҳар бир ҳисобот моддаси молия йилининг турли даврларида шаклланади. (масалан даромад йил давомида шаклланиб борса, асосий

²⁰ “Financial Accounting 2” CIPAEN, “PRAGMA” 2012 й. 113 б.

воситанинг харид қилинган куни қиймати маълум бўлади).

Бизнинг фикримизча, молиявий ҳисоботларни қайта ҳисоблаш жараёнида асосий тамойиллар қуйидагилардан иборатдир:

- Хорижий сармоя иштирокидаги корхона активлари ва мажбуриятлари, пул кўринишида бўлишидан қатъий назар, молиявий ҳисобот даврининг охири куни бўйича қайта ҳисобланиши зарур;

- Корхона даромадлари ва харажатлари содир бўлиш кунидаги валюта курси бўйича қайта ҳисобланиши зарур.

Молиявий ҳисоботларни қайта ҳисоблаш натижасида валюта курсидан фарқлар юзага келади. Бу фарқлар қуйидагиларнинг натижасида рўй беради:

1. Корхона активлари ва мажбуриятларини ҳисобот даври охири куни бўйича даромадлар ва харажатларни содир бўлиш куни бўйича қайта баҳолаш натижасида;

2. Хорижий сармоядор улушини ҳисобот охири куни бўйича қайта баҳолаш натижасида (агар киритилган кундаги валюта курсидан фарқ қилса);

3. Хорижий сармоялар иштирокидаги корхона устав капиталидаги бошқа ўзгаришлар натижасида.

Албатта юқоридаги тамойилларни қўллаш қайта баҳолашни аниқ амалга оширишга олиб келмайди, лекин ҳисоблаш жараёнини енгиллаштиради.

Аслида молиявий ҳисоботнинг ҳар бир моддасини қайта ҳисоблаш ҳусусиятлари ўзгача. Масалан, асосий воситалар ва уларнинг эскириши қайта баҳоланганда асосий воситани харид кунидаги валюта курсини олиш мақсадга муқофиқ бўлади. Худди шунингдек, товар моддий заҳиралар учун ҳам харид қилиш кунларидаги валюта курсини асос қилиб олиш мумкин. Агар бу активлар қайта баҳоланган бўлса, бунда қайта баҳолаш кунидаги курс асос қилинади. Албатта, бу каби активларнинг ҳар бир тури учун валюта курслари қўллаб қайта ҳисоблашни ўтказиш бухгалтерия

ҳисобини анча мураккаблаштиради. Шунинг учун оддийгина активларни ҳисобот даври охирги кундаги валюта курси бўйича қайта баҳолаш мумкин.

Молиявий ҳисоботни қайта баҳолаш натижасида юзага келган валюта курсларидан фарқлар ҳам бевосита молиявий ҳисоботга киритилади.

Қайта ҳисоблаш жараёнини мисолда қўриб чиқамиз.

Англияда жойлашган корхонанинг Ўзбекистондаги филиали хорижий корхона мақомига эга ва юридик шахс сифатида рўйхатдан ўтган.

Қуйида турли саналардаги валюта курслари келтирилган:

31 декабр 2012 йил. 1 АҚШ \$= 1900 сўм

2012 йил учун ўртача курс. 1 АҚШ \$= 1850 сўм

Корхона оддий акциялари чиқарилган кундаги курс 1 АҚШ \$= 1900 сўм

Олдинги молия йили учун қўлланилган ўртача курс 1 АҚШ \$= 1800 сўм

Қуйида берилган корхонанинг молиявий ҳисоботлари қайта ҳисобланишини қўриб чиқамиз:

9- жадвал²¹

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот (сўмда)

Кўрсаткичлар	Сўмда	Танланган валюта курси	АҚШ долларида
Даромадлар	100 000	1850 (2012 йил ўртача курси)	185 000 000
Харажатлар	(40 000)	1 850	74 000 000
Соф фойда	60 000	1 850	111 000 000

²¹ Муаллиф томонидан тузилди.

10- жадвал²²

Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот (сўмда)

Кўрсаткичлар	сўмда	Танланган валюта курси	АҚШ долларида
Ҳисобот даври бошидаги тақсимланмаган фойда	200 000	1800	360 000 000
Жорий даврнинг соф фойдаси	60 000	1850	111 000 000
Ҳисобот даври охиридаги соф фойда	260 000		471 000 000

11- жадвал²³

Бухгалтерия баланси (сўмда)

АКТИВ	сўмда	Танланган валюта курси	АҚШ долларида
Пул маблағлари	20 000	1900	38 000 000
Дебиторлик қарзлари	100 000	1900	190 000 000
Асосий воситалар	300 000	1900	570 000 000
Жами	420 000		798 000 000
МАЖБУРИЯТЛАР ВА ХУСУСИЙ КАПИТАЛ			
Кредиторлик қарзлари	150 000	1900	285 000 000
Оддий акциялар	10 000	1900	19 000 000
Тақсимланмаган фойда	260 000		471 000 000
Кўшилган капитал (курс фарқини коррективировка қилиш)			(23 000 000)*
Жами	420 000		798 000 000

*валюта курсидан фарқлар балансинг актив ва пассив қисмини

²² Муаллиф томонидан тузилди.²³ Муаллиф томонидан тузилди.

солиштириш орқали топилади. Мисолда (798 000 000-775 000 000)

23 000 000 сўм Қўшилган капитал счётининг дебёт қолдиғида акс эттирилади ва шу орқали балансга эришилади.

Юқоридаги молиявий ҳисоботлар хорижий таъсисчи томонидан йиғма молиявий ҳисобот тузишда ёки ўз инвестицияларини ҳаққоний баҳолаш имконини беради.

Бизнинг фикримизча, юқоридаги молиявий ҳисоботларни қайта ҳисоблаш усули қўлланиши натижасида ҳисоб тизимида қуйидаги масалаларни ҳал этиш имкони юзага келади:

- хорижий инвесторлар корхона активлари ва соф фойда кўрсаткичларини валюта курси таъсиридан ҳоли ҳолда кўришлари мумкин бўлади ва бунинг натижасида қабул қилинадиган қарорлар ўзгариши мумкин.

- молиявий ҳисоботларни хорижий инвестор томонидан концилидация қилиниш жараёнини енгиллаштиради.

- молиявий ҳисоботлар хорижий валютада ифодаланганда бошқа инвесторлар учун янада очикроқ бўлади ва инвестор ўзининг молиявий баҳолашларини ўтказиш имкони юзага келади.

Шуни айтиш жоизки бу усулда молиявий ҳисоботларни қайта ҳисоблаш бизнинг фикримизча бир қатор камчиликларга ҳам эгадир.

Биринчидан, молиявий ҳисоботларни ҳар бир моддаси бўйича қайта ҳисоблашни ўтказиш анча меҳнатталаб жараён бўлиб бу жараён ҳисоб юритиш харажатларини ҳам оширади. Бундан ташқари бу маълумотлар бухгалтерлик баҳолашларига асослангандир. Бизга маълумки, бухгалтерлик баҳолашлари қўлланиши ҳисоб ахборотларини ишончлилиқ даражасига салбий таъсир этади ва бухгалтер томонидан ахборотни “манипуляция” қилиш имкони юзага келади. Масалан, бухгалтер томонидан валюта курсларининг юқори кўрсаткичларини қўлланиши натижасида харажатларни камайтириб, даромадларни эса ошириб кўрсатиш имкони юзага келади.

Иккинчидан, молиявий ҳисоботларни қайта ҳисоблашнинг расмий тартиби белгиланмаган ва бу каби молиявий ҳисоботларни шакллантириш мажбурий эмас. Бунинг натижасида ягона ёндашув мавжуд бўлмаслиги натижасида ахборот қиёсланувчанлиги пасаяди.

Шуни таъкидлашимиз мумкинки, бугунги кунда халқаро амалиётда қўлланилаётган молиявий ҳисоботларни қайта ҳисоблаш тажрибаси миллий ҳисоб тизимига ҳам жалб қилиниши мақсадга муқофиқ бўлади. Бу ,бизнинг фикримизча, ҳисоб тизимини халқаро даражага яқинлаштириш учун қўйилган яна бир қадам ҳисобланади.

Хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналар молиявий ҳисоботларини шакллантириш жараёни мавжуд хусусиятлар натижасида фаркланишларга эга. Биз ушбу диссертация доирасида миллий ҳисоб тизими ва ундаги хусусиятларни халқаро меъёрлар билан таққослаган ҳолда, чет эл сармоялари иштирокидаги корхоналар молиявий ҳисоботлари ҳақида қуйидаги хулосаларга келдик:

Хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналар молиявий ахборотлан фойдаланувчиларининг ахборотга бўлган эҳтиёжи бугунги кундаги молиявий ҳисоботларнинг стандарт шакллари талаб даражасида эмас. Бизнинг фикримизча, чет эл сармоялари иштирокидаги корхоналар учун ҳам одатий ҳисобот шаклларида фойдаланиш ва стандарт ҳисобот тайёрлаш бу турдаги корхоналарнинг ҳисоб тизими ахборотларини тўлиқ ва ошкора ёритилиш имконини бермайди. Бу қуйидаги масалаларда ўз аксини топади.

Миллий ҳисоб тизимимизда молиявий ҳисоботларни шакллантириш жараёни одатда “эҳтиёткорлик” тамойили асосида амалга оширилади. Бу эса ўз навбатида активлар ва мажбуриятларни дисконтланган қийматларда акс эттирилишини ҳам назарда тутати. Аммо амалдаги молиявий ҳисоботларни тақдим қилинишида дисконтланган қийматларни акс эттирилиши бўйича кўрсатмалар ҳам, йўриқномалар ҳам мавжуд эмас. Натижада ахборотдан фойдаланувчиларнинг чет эллик вакиллари

томонидан бу каби камчилик сезиларли деб топилмоқда. Ҳозирги шароитда халқаро тажрибада молиявий ҳисоботларда активлар ва пасивларнинг айрим гуруҳларини ҳаққоний акс эттириш мақсадида дисконт қийматлари ҳисобланишини инобатга олсак, бизнинг фикримизча, миллий ҳисоб тизимида ҳам бу тартибда тузиладиган молиявий ҳисоботларнинг методологик асосларини ишлаб чиқиш учун зарурият мавжуд.

Хориж сармоялари иштирокидаги корхоналар молиявий ҳисоботларини тайёрлашда навбатдаги муҳим хусусият бу бухгалтерлик баҳолашларини қўлланишидир. “Бухгалтерлик баҳоси” атамаси халқаро стандартларда илмий асосланган бўлиб, молиявий ҳисоботлардаги айрим масалаларни (кутилаётган зарарлар ва шартли даромадлар, кафолат бўйича хизматлар) акс эттиришда қўлланилади.

Бизнинг фикримизча, ҳисоботларни миллий стандартлар асосида тузилишида “бухгалтерлик баҳолар” нинг қўлланиши жуда чекланган, бу эса молиявий ҳисоботнинг “ишончлилиқ” даражасига таъсир этади. Сабаби, молиявий ҳисоботларда шаклдан мазмун устунлиги таъминланиши зарур. Бу дегани, баъзи ҳолларда расмий ҳисобот шакллари масаланинг вазиятнинг туб моҳиятини очиб бериши учун бухгалтер томонидан баҳолаш талаб этилади. Шундан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, чет эл сармоялар иштирокидаги корхоналарнинг ахборот фойдаланувчилари учун талаб даражасида шакллантирилган “бухгалтерлик баҳолари” қарор қабул қилиш учун муҳим. Шу мақсадда бизнингча, миллий ҳисоб тизимимизда “бухгалтерлик баҳоси” тушунчасининг асосларини ишлаб чиқиш ва уни қўлланишини кенгайтириш зарур. Бунинг натижасида молиявий ҳисоботлар шаффофлигини ҳам ошириш имкони туғилади.

Молиявий ҳисоботларни акс эттиришдаги навбатдаги масала бу бевосита солиқ муносабатларини акс этирилишидир. Олиб борилган изланишлар натижасида шу нарса аниқ бўлдики, бугунги кунда хорижий сармоялари иштирокидаги корхоналар солиқ имтиёзлари молиявий

ҳисоботларда етарлича ёритилмаяпти. Бунга асосий сабаб бу белгиланган молиявий ҳисобот шаклларда маҳсус сатрларнинг мавжуд эмаслигидадир. Солиқ мақсадларида ва бошқа фойдаланувчилар учун ҳам имтиёз сифатида берилган солиқ суммаларининг айнан чораклик ва йиллик молиявий ҳисоботларда акс эттирилиши муҳим ҳисобланади, аммо афсус билан айтиш мумкинки, бугунги кунда бу ҳеч қайси молиявий ҳисобот шаклида ўз аксини топаётгани йўқ.

Бизнинг фикримизча ҳисобланаётган солиқ суммаларини ёритилиши солиқ мақсадлари учун ҳам бошқа фойдаланувчилар учун ҳам қарор қабул қилишга таъсир этар экан, ўз навбатида молиявий ҳисобот шаклларида ҳам улар ўз аксини топиши зарур.

Бизнингча, 2-шакл “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот” нинг 250 ва 260 сатрларида кўрсатилган солиқ суммаларини алоҳида имтиёз берилган ва берилмаган қисмини кўрсатилиши натижасида, жорий молиявий ҳисобот даврида айнан солиқ имтиёзлари натижасида қанча маблағ бўшаганлиги яққол кўринади. Бу ахборот хорижий сармоядорлар учун ҳам зарур бўлиб, имтиёзлар самарасини кўрсатади.

Молиявий ҳисоботларни шакллантиришда чет эл сармоялари иштирокидаги корхоналар учун нафақат ўтган операциялар ҳақида ахборот балки келажакда рўй бериши мумкин бўлган ҳолатлар ҳақида баҳолашлар ҳам аҳамиятли. Шундай экан миллий стандартлар ёки қонунчилик томонидан молиявий ҳисобот ёритилишлари бўйича ҳам қандайдир мезонлар ва нормативларни ишлаб чиқиш ҳам анча мақсадда мувофиқ бўлар эди.

Умуман олганда ҳулоса сифатида айтиш мумкинки, хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналар учун молиявий ҳисоботларни халқаро стандартлар асосида ташкил этиш ва ҳисоботларнинг шаффофлигини ошириш бугунги кунда принципиал масалага айланиб улгурди. Бу масалани ҳал этишда бизнинг назаримизда қуйидагиларни вазифалар бажариш натижасида эришилиши мумкин:

- Хорижий сармоялар қатнашган корхоналар молиявий ҳисобот шакллари халқаро андазалар асосида шакллантирилиши тартиби бўйича махсус йўриқномалар ишлаб чиқилиши бўйича ишлар амалга ошириш;

- Молиявий ҳисоботларни тайёрлашда қайта ҳисоблаш тартибини кенг жорий этиш учун бу усулнинг методолик асосларини ишлаб чиқиш бўйича ишлар олиб бориш ;

- Чет эллик сармоядорларнинг ҳисоботлардан унумли фойдаланиши учун ҳисоботларнинг халқаро тилларда шакллантириш механизмини жорий этиш тизими бўйича таклифлар кўриб чиқилиши;

- Чет эллик сармоядорлар ва йирик корхоналар томонидан танланган халқаро стандартлар (агар миллий стандартларга жиддий зиддиятлар бўлмаса) бўйича ҳисобот шакллантириш имкониятини яратиш.

Чет эл капитали иштирокидаги корхоналар молиявий ҳисобот шаклларини тузиш жараёнида чет эллик корхонанинг бош корхона мақомида бўлиши натижасида консолидациялашган молиявий ҳисобот шакллантириш масаласи юзага келади.

Маълумки, БҲХС томонидан ҳисобот тузилмасининг аниқ қатъий чизмаси кўзда тутилмаган. Бироқ, улар ҳисобот эга бўлган айрим таркибий қисмларни, шунингдек, уларнинг акс эттирилиши имкониятини, турлари ва қиймат баҳосини тартибга солувчи қоидаларни ҳам кўзда тутди. Ушбу қоидаларга батафсил тўхталмасдан шуни қайд этамизки, бухгалтерия баланси БҲХСга мувофиқ мулкни, мажбурият ва капитални; молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот – даромад ва харажатларни; пул маблағлари ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот эса баланс ва молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботдаги даромадлар ҳамда зарарлар тўғрисидаги ўзгаришларни алоҳида акс эттириши керак.

Консолдациялашган ҳисобот- асосий, шўъба, ҳамкорликда назорат қилинадиган ва қарам жамиятлар ҳисоботларнинг маълумотларини ўз ичига олади. Бунинг устига ҳисобот мулк ва молиявий аҳвол, шунингдек, фаолият натижалари жамиятлар бош ва шўъба корхоналари гуруҳи бир

бутун ҳолда кўриниш учун ифода этилган ҳолда тузилиши керак. Ушбу мураккаб вазифа бош ва шўъба корхоналари гуруҳи жамиятлари ҳисоботларининг маълумотларини биринчидан, босқичма-босқич бирлаштириш ёрдамида, иккинчидан, жамият туридан қатъий назар ўз услуги ёрдамида ҳал этилади.

Учинчидан, ҳар бир услуб махсус ҳисоб тартиблари – бош ва шўъба корхоналари гуруҳини бир бутун қилиб кўрсатиш мақсадига эришишга ёрдам берадиган бирлаштириш тартибидан ташкил топади.

Биз чет эл капитали иштирокидаги корхоналар учун умумлаштирилган ҳисоботни тузишни учта асосий босқичини ажратамиз:

I-босқич. Ўтиш ҳисоботини тузиш;

II-босқич. Консолдациялашадиган балансларни ва молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботни горизонтал жамлаш ҳамда жамланган маълумотларга эга бўлиш;

III-босқич. Бевосита умумлаштириш.

Биринчи икки босқич ёрдамида бевосита умумлаштиришга фақат тайёргарлик кўриш амалга оширилади, холос. Биринчи босқич зарурлиги шунга боғлиқки, айрим ҳолларда, яъни ҳисоб сиёсати бош ва шўъба корхоналари гуруҳининг барча жамиятлари учун ягона бўлган зарур ва амалда кўпинча бажариладиган талабларга қарамасдан, асосий жамият ва бош ҳамда шўъба корхоналари гуруҳининг бошқа бирлашаётган жамиятларининг ҳисоботи турли муддатларда ва турли валютада тузилиши, ўз тузилмаси, таркиби ва бандларни баҳолаш бўйича (масалан, бош ва шўъба корхоналари гуруҳининг хорижий жамиятлари мавжуд бўлса, у ёки бу корхонани сотиб олиш ёки бошқа сабаблар натижасида) бир-биридан фарқ қилиши мумкин.

Бундай ҳисоботларни ушбу фарқларни ҳисобга олмасдан умумлаштириш қонунга тўғри келмайди. Бундай вазиятда Бош ва шўъба корхоналари гуруҳининг у ёки бу жамияти ҳисоботини ўтиш ҳисоботини тузиш ёрдамида бирлаштиришга тайёрлаш қўл келади. Унинг мақсади –

Бош ва шўъба корхоналари гуруҳи жамиятларининг ҳисоб юритиш сиёсатидан четга чиққан ҳисоботини ўзгартириш ва уни асосий жамиятнинг ҳисоб сиёсати томонидан тақозо этилган ягона талабларга мос ҳолга келтиришдир.

Иккинчи босқичда бирлаштирилаётган жамиятлар ҳисоботи горизонтал равишда жамланади. Натижада ҳар бир банди бирлаштирилаётган жамиятлар ҳисоботининг тегишли позициялари суммасини ифода этадиган умумий баланс пайдо бўлади. Ушбу босқичда консолидациялашган ҳисоботнинг тўлиқ тартиблари ҳамда унга Бош ва шўъба корхоналари гуруҳининг бирлаштирилиши лозим бўлган барча жамиятлар тўғрисидаги тартибларига риоя қилиш устидан алоҳида назорат қилиш керак. Шунини таъкидлаш жоизки, ушбу босқич фақат шўъба ва ҳамкорликда назорат қилинаётган жамиятларга тегишли, ҳолос. Бунинг устига, агарда шўъба жамиятининг маълумотлари тўлиқ жамланса, ҳамкорликда назорат қилинаётган жамиятлар маълумотлари фақат Бош ва шўъба корхоналари гуруҳининг иштирок этиш ҳажмига мутаносиб улушда жамланади.

Учинчи босқич молиявий натижалар тўғрисидаги консолидациялашган баланс ва ҳисоботни тузишни ўз ичига оладиган бевосита бирлаштиришни ифода этади. Унинг мақсади Бош ва шўъба корхоналари гуруҳи жамиятлари тўғрисидаги ахборотни ягона иқтисодий тузилма сифатида тақдим этиш.

Бунинг учун жамлангандан сўнг ҳисобот ичидаги қайта ҳисобга олиш, Бош ва шўъба корхоналари гуруҳи ичидаги муомалалар ҳамда уларнинг натижаларини истисно қилишга йўналтирилган бирлаштиришнинг аниқ тартиби кўзда тутилган. Бирлаштириш тартиблари шўъба ва ҳамкорликда назорат қилинадиган жамиятлар учун бир хил бўлиб, қарам жамиятлар ҳисоботи маълумотларини киритишдан анча фарқ қилади.

Биринчисига қуйидагилар киради:

- 1) Капитални умумлаштириш;
- 2) “Мажбуриятлар”ни (дебиторлик, кредиторлик қарзлари ва захиралар) умумлаштириш;
- 3) “Оралик мажбуриятлар”ни истисно қилиш;
- 4) Даромад ва харажатларни умумлаштириш;
- 5) Бирлик назариясига риоя қилиш билан боғлиқ ва техниканинг аниқ номга эга бўлмаган баъзи бир хусусиятларини умумлаштириш.

Дастлабки учта тартиб консолдациялашган балансни тузишга, тўртинчиси эса молиявий натижалар ҳисоботига тааллуқли. Бешинчи пункт унисига ҳам бунисига ҳам тааллуқлидир.

Капитални умумлаштириш – бу баланснинг хусусий капитал бўлимида такрорий қўшиш натижасида умумлаштирилган балансда юзага келадиган такрорлашларни истисно қилиш. Бу такрорий ҳисоб ҳар доим юзага келади, чунки биринчидан бош корхонанинг шўъба жамияти капиталидаги иштирок этиш улуши балансга тушади, иккинчидан, айнан шу капитал шўъба жамиятининг нотўғри ҳисобланган хусусий капитали ролида умумлаштирилган капитал давомида тўғриланади.

Умумлаштирилган ҳисоботни тузишнинг биринчи босқичи бўлган ўтиш ҳисоботи. Юқорида Бош ва шўъба корхоналари гуруҳи жамиятлари ҳисоботини умумлаштиришга айрим ҳолларда бош корхона талабларига жавоб берадиган ўтиш ҳисоботини тузиш кўринишида тайёрлаш зарурати асосланган эди. Умумлаштиришга тайёрлаш давомида Бош ва шўъба корхоналари гуруҳи жамиятларининг ҳисоботи лозим бўлса бош корхона валютасида қайта ҳисобланади.

Ўтиш ҳисоботини тузишни бир қанча таркибий қисмларга ажратиш мумкин. Ушбу ажратиш давомида қўйидаги ўзгаришлар бўлиши мумкин:

- баланс ва ҳисобот тузилмасида молиявий натижалар тўғрисида;
- ҳисобот моддалари таркибида;
- ҳисобот моддаларини баҳолашда;

- ҳисобот моддаларини бир валютадан бошқасига қайта ҳисоблашда.

Бош ва шўъба корхоналари гуруҳининг асосий ва бирлаштирилаётган жамиятлари ҳисоботи таркиби ва тузилмасини ўрганиш ҳамда таққослаш ўтиш ҳисоботини тузишда дастлабки босқич ҳисобланади. Кўпинча бунинг натижасида молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот ва балансни бош ва шўъба корхоналари гуруҳлаш амалга оширилади. Агарда бирлаштирилаётган жамиятлар асосий жамият билан бир мамлакатда бўлса ва ҳисоботни тузишнинг ягона услубларидан фойдаланса, албатта, одатда бунга зарурат туғилмайди. Аммо, чет эл жамиятларининг мамлакат жойлашишининг миллий талаблари бўйича тузилган ҳисоботи асосий жамият талабларига мувофиқ ўзгартирилиши, қайта бош ва шўъба корхоналари гуруҳлаштирилиши мумкин.

Консолидациялашган молиявий ҳисобот бош ва шўъба корхоналари гуруҳи корхонасининг молиявий ҳисоботини ифода этади. Бу эса ушбу ҳисобот алоҳида жамиятнинг шунга ўхшаш ҳисоботи тузилиши шарт ва қуйидаги асосий тартиблардан фойдаланилаган ҳолда тузилади;

- ҳисоблаш тартиби, унга мувофиқ даромад ва сарф харажатлар пул маблағларини тўлаш ёки уларнинг келиб тушиши эмас, балки уларнинг пайдо бўлиш вақти ҳисобга олинади;

- изчиллик тартиби, унга мувофиқ танланган ҳисоб-китоб сиёсати изчил, бир даврдан иккинчисига қўшилиши керак.

- корхона фаолиятининг узлуксизлик тартиби, бунга мувофиқ келгусида унинг фаолияти тўғрисидаги таклиф кўзда тутилади. Мабодо бу режалаштирилмаган ёки мумкин бўлмаса, ушбу вазиятда қўлланиладиган бухгалтерия ҳисоби жорий қилиниши керак.

Бундан ташқари, алҳида жамият ёки бош ва шўъба корхоналари гуруҳининг молиявий ҳисоботида акс эттирилган ахборотга тақдим этилаётган сифатли ўзига хос хусусиятлар ҳам шунга ўхшаш ҳисобланади. Бунга қуйидагилар киради:

Тушуниш (аниқлик) тартиби. Бу ҳисобот ахбороти шу тарзда тақдим

этилиши керакки, мутахассислар уни ўқиётганида ҳеч қандай жиддий муаммога дуч келмасликлари лозим. Бироқ, бу қарор қабул қилиш учун муҳим бўлган ушбу ахборотни агарда у мажмуавий ва тушуниш қийин бўлса чоп этилмасин дегани эмас.

Жиддийлик тартиби. Маълумки, ахборот жиддий бўлса у қарор қабул қилиш жараёни учун ҳисобот даврларининг маълумотлари асосида тахмин тузилиб, олдинги тахминлар тасдиқланса ёки тузатилса фойда келтиради. Молиявий ҳисоботлар шу тарзда жамият ишлари аҳволининг ўзига хос индикатори ҳисобланиши ва барча релевант ахборотни тақдим этиши керак. Ахборотнинг моддийлиги унинг муҳимлиги учун дастлабки шарт-шароит ҳисобланади. ҳисоботдан фойдаланувчиларнинг иқтисодий ахлоқига ахборотни чоп этиш ёки яшириш орқали таъсир қилиш имконияти аҳамиятлилиқ мезони ҳисобланади.

Солиштириш тартиби. Бунда ҳисоботда олдинги даврлардаги солиштирма маълумотларни келтириш тушунилади. Шу мақсадда ҳисоботни тузишда жамиятнинг ҳисоб-китоб сиёсатини, ундаги ўзгаришларни очиқ бериш, шунингдек, ушбу ўзгаришлар оқибатларининг қийматини ифода этган ҳолда баҳолаш лозим.

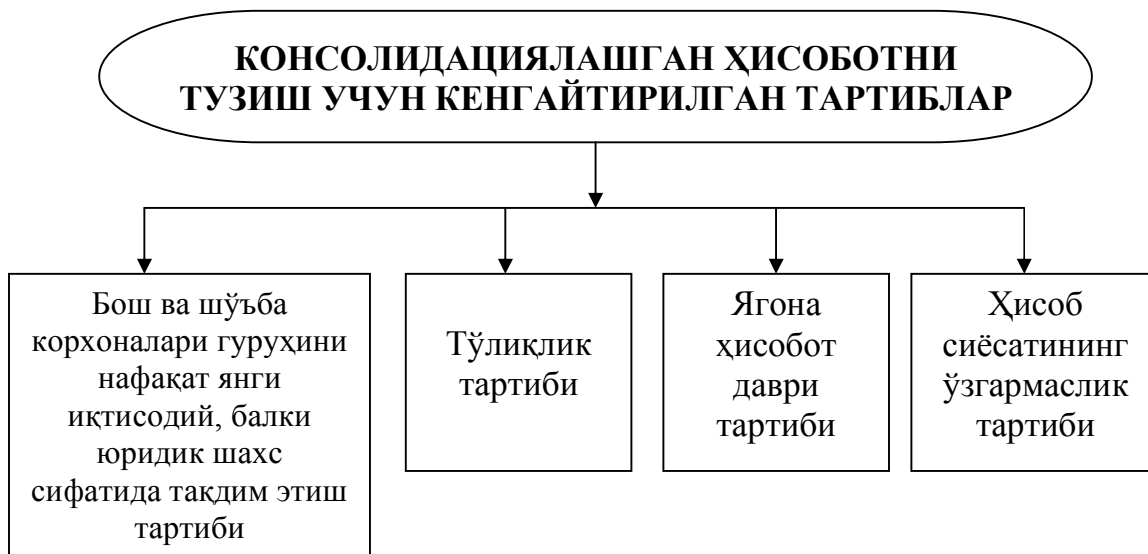
Муҳимлик чегараларига риоя қилиш ва ахборотнинг ишончлилиги тартиблари. Бу ахборотнинг фойдалилиги ҳисоботда акс эттирилган сарф харажатлар билан боғлиқликка нисбатан юқорироқ бўлиши кераклигини англатади. Ишончлилиқ ва вақтинчалиқ яқинлик ўртасидаги балансни шундай танлаш керакки, ҳисоботдан фойдаланувчи қарор қабул қилишда унинг эҳтиёжларини қондиришга тўсқинлик қилмаслиги лозим.

Консолидациялашган ҳисоботни тузиш учун баъзи бир ўзига хос ва кенгайтирилган тартиблар ва қоидалар ҳам мавжуд. Қуйида уларнинг асосийларини келтирамиз:

Бош ва шўъба корхоналари гуруҳини нафақат янги иқтисодий, балки юридик шахс сифатида тақдим этиш тартиби. Ушбу тартиб бош ва шўъба корхоналари гуруҳини мустақил иқтисодий тузилма сифатида кўриб

чиқиш шарт-шароити асосларидан келиб чиқади. Ташкилотлар бош ва шўъба корхоналари гуруҳига айрим жамият ва юридик шахс мақоми ёлғондан берилади, шўъба жамиятлари эса ушбу мақомни ёлғондан йўқотади. Айнан ушбу тартибга мувофиқ бош ва шўъба корхоналари гуруҳининг бухгалтерия ҳисоботи:

1. Оддий жамият ҳисоботига мос келиши керак.

3-расм. Консолидациялашган ҳисоботни тузиш учун кенгайтирилган тартиблар.

2. Бош ва шўъба корхоналари гуруҳи жамиятлари ўртасидаги операциялар ва уларнинг натижалари аниқланиши ва истисно қилиниши керак.

3. Тўлиқлик тартиби. Ушбу тартиб барча ташкилотлар қаерда жойлашгани ва фаолият туридан қатъий назар, аниқроғи, уларнинг мулклари, мажбуриятлари, даромад ва харажатлари умумлаштириш жараёнида ҳисобга олинишини англатади. Шу тарзда бош ва шўъба корхоналари гуруҳининг мулк ва молиявий аҳволи, унинг фаолияти натижалари тўлиқ ва аниқ акс этирилиши таъминланади.

4. Ягона ҳисобот даври тартиби. Ушбу тартиб бирлик назариясидан келиб чиқади ва барча бош ва шўъба корхоналари гуруҳи учун ягона ҳисобот даври ҳамда яғна ҳисобот муддатини аниқлаш лозимлигини

англатади. Шундай қилиб, бош ва шўъба корхоналари гуруҳининг барча жамиятлари қисман баланслари битта аниқ муддатга, яъни бош корхонанинг ҳисобот даврида тузилиши ва умумлаштириш лозим.

5. Ҳисоб сиёсатининг ўзгармаслик тартиби. Ушбу тартиб бош ва шўъба корхоналари гуруҳи ҳисоботи маълумотларининг бирлиги ва таққосланишини таъминлаш учун катта рол ўйнайди. ҳисоб-китоб сиёсати бир неча ҳисобот даври мобайнида изчил қўлланилиши, ундаги ўзгаришлар эса махсус асосланган бўлиши керак. Ушбу ҳолатда ҳисоб-китоб сиёсатига капитални ва мажбуриятларни умумлаштириш, ички айланма маблағлар ва оралиқ натижаларни истисно қилиш, ҳамкорликда назорат қилинаётган жамиятларни умумлаштириш, бирлаштирилаётган жамиятлар доирасини аниқлаш, шунингдек, умумлаштириш давомида юзага келадиган у ёки бу рад этишларни акс эттириш усуллари киради.

Ҳулоса сифатида айтиш мумкинки, хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналар томонидан консолидациялашган молиявий ҳисобот тузиш тажрибаси халқаро тажриба кенг қўлланиб келинади, аммо миллий ҳисоб тизимимизда хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар томонидан консолидациялашган молиявий ҳисобот тузиш амалиёти ҳали тўлиқ жорий этилмаган. Шу мақсадда бу масала халқаро амалиёт ёрдамида такомиллаштирилишни талаб этади.

III БОБ. ЭРКИН ИҚТИСОДИЙ ҲУДУДЛАРДАГИ КОРХОНАЛАРДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

3.1. Эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналарда бухгалтерия ҳисоби ишлари самарадорлигини ошириш йўллари

Ҳозирги шароитда корхоналарда ташкил этилаётган ҳисоб тизимининг олдида қўйилаётган асосий масалалардан бири бу кам харажат самарали ҳисоб тизимини ташкил этишдир. Ҳисоб тамойилларидан бири ҳам бевосита “нафлилик”дир. Яъни корхонадаги ҳисоб тизимини ташкил этишга қилинган харажатлар у келтирган нафдан ошиб кетмаслиги зарур. Бундан ташқари ҳисоб тизими ўз хусусияти бўйича қарор қабул қилиш учун энг зарур ахборотни энг қисқа муддатларда етказиб бериш имконига эга бўлиши зарурдир.

Хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналарда ҳисоб тизими самарадорлигини оширишни 2 йўналишга бўлишимиз мумкин:

Биринчидан, бу бевосита корхонада молиявий ҳисоб самарали ташкил этилиши ва молиявий ҳисоботларни шакллантирилиши бўйича амалий ва назарий тажриба.

Иккинчидан, корхонада ҳисоб тизимини функционал хусусиятларини такомиллаштириш тажрибаси бўлиб, бунда бошқарув ҳисобини самарадорлиги ошириш йўналишидир.

Молиявий ҳисоб самарадорлигини ошириш йўллари.

Чет эл капитали иштирок этган корхоналарда молиявий ҳисоб жараёнини самарадорлигини ошириш кўп жиҳатдан корхона бутун ҳўжалик жараёнлари билан чамбарчас боғлиқдир. Яъни корхонада молиявий ҳисобнинг самарали юритилиши натижасида корхона ҳўжалик фаолиятини яхшилаш (ресурслардан оқилона фойдаланиш, таннархни пасайтириш, маҳсулот сифатини ошириш) га эришиш мумкин.

Чет эл капитали иштирокидаги корхоналар молиявий ҳисоб тизими

таҳлилий ўрганилган ҳолда, биз томонимиздан қуйидагилар аниқланди:

а) хорижий инвестициялар ҳисоби бўйича миллий меъёрий ҳукукий ҳужжатларда белгиланган тартиб ва йўриқномаларнинг мавжуд эмаслиги натижасида хорижий инвестициялар ҳисобида турли хил талқинларга дуч келишимиз мумкин. Масалан, корхона устав капиталига киритилаётган инвестицияларнинг ҳисоби аналитик ҳисоб қайдномаларида фақат миллий валюта сўмда юритилса, бошқа ҳолларда эса хорижий валютада юритилишини кўришимиз мумкин. Бу ҳолатда инвестицияларни киритилгандан кейин ҳисоби бўйича белгиланган йўриқнома ишлаб чиқиши, бизнингча, бу ҳолатга ойдинлик киритган бўлар эди.

б) Маълумки хорижий ҳисоб тизимида ҳисоб мақсадларида асосан инвестициялар ҳисобида “дисконтланган қиймат” фойдаланилади. Аммо, миллий ҳисоб стандартларимизда бу тушунча қўлланиши ва қўллаш тартиби бўйича ҳеч қандай йўналиш берилмаган. Бизнинг фикримизча, ҳозирги шароитда инвестициялар ҳисобини ташкил этишда, айниқса хорижий инвестициялар ҳисобини, замонавий жаҳон ҳамжамияти томонидан кенг қўлланиб келинадиган “дисконтланган қиймат” ни қўллаш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Бунинг натижасида молиявий ҳисобнинг самарадорлиги қуйидагича ошади:

б.1. Дисконтланган қийматнинг қўлланиши натижасида инвестицияларнинг қийматини янада ҳаққоний баҳолаш имкони юзага келади. Бунинг натижасида янглиш бошқарув қарорларини олди олинади.

б.2. Дисконтланган қиймат қўлланиши орқали ҳисоб маълумотлари инвестицион лойиҳа фойдалилигини аниқлаш имконини беради. Бу корхонада хорижий инвестициялар нақадар самарали ишлатилаётганини аниқлаш учун ҳам зарур.

б.3. Дисконланган қийматнинг қўлланиши халқаро стандартлар томон қўйилган яна бир қадамдир.

Биз илмий изланишлар олиб борган корхонада хорижий инвестициялар дисконланган қиймат бўйича аниқлаш тартибини ишлаб

чиқдик ва ҳисоб сиёсати билан ушбу ҳисоб китобларимизни мустаҳкамладик.

Бунда корхонада қуйидаги натижаларга эришилди:

- корхонага киритилган реал инвестиция ҳажмини аниқлаш имкони юзага келди ва бу корхонанинг истиқболли бизнес режаларига ўзининг таъсирини ўтказди.

- Корхонадаги хорижий инвестицияларнинг самарадорлик кўрсаткичлари ҳисобланди ва бу ахборот корхона таъсисчилари учун тақдим қилинди.

- Хорижий инвестицияларнинг аналитик ҳисобини юритиш бўйича ҳисоб қайдномаларининг шакллари такомиллаштирилди ва хорижий тилга ўгирилди. Бунинг натижасида ушбу ҳисоб ахборотларидан чет эллик ҳамкорларнинг фойдаланиш имкони юзага келди.

Ҳисоб тизимини функционал хусусиятларини такомиллаштириш йўллари. Жаҳон амалиётида ҳозирги кунда бухгалтерия ҳисоби ўзининг функционал хусусиятларини ўзгартириб, такомиллаштириб бормоқда. Корхонада ҳисоб тизимининг вазифалари ва мақсадлари сезиларли даражада кенгайиб корхона миқёсинигина эмас, балки бутун бизнес муҳитини камраб олмоқда. Масалан, жаҳонда бухгалтерия ҳисобининг асосий вазифаларидан деб қаралган молиявий ҳисоб ва счётларни юритиш ахборот технологияларнинг ривожланиши натижасида бухгалтернинг иш вазифаларининг фақатгина арзимаган қисмини ташкил этади.

Хусусан чет эл сармоялари иштирокидаги корхоналарда ҳам, ўз навбатида ахборотга бўлган талабнинг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, бошқарув ҳисобининг янги жабҳалари юзага кела бошлади. Бу бухгалтердан етарлича таҳлил ва баҳолашларни ўтказишни, қарорлар қабул қилиш учун зарур ахборотни шакллантиришни талаб этмоқда.

Шу мақсадда хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналар фаолиятини назорат қилиш, режалаштириш, баҳолаш учун бошқарув ҳисобида қуйидаги услублардан жаҳон тажрибасида фойдаланиб

келинмоқда:²⁴

- Стратегик бошқарув ҳисоби. Инвестиция киритилган корхона истикболли кўрсаткичларини баҳолаш бўлиб, корхонанинг бозордаги ўрни рақобатчилардан устун томонлари маҳсулотларининг истеъмол қилиниш прогнозлари харажатларни камайтириш истикболлари каби йўналишлар ўрганилади.

12 -жадвал

Хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарда хисобланадиган “муқобил соф фойда” кўрсаткичи

Кўрсаткич номи	Сатр коди	Сумма
Сотишдан олинган даромад	001	
Сотишдан олинган даромад (хорижий таъсисчиларга)	002	
Соф четга сотишдан олинган даромад (001-002)	003	
Ўзгарувчан харажатлар	004	
Фойдага киритилган маржинал даромад (003-004)	005	
Корхона ўзи томонидан бошқариладиган ўзгармас харажатлар	006	
Бошқариб бўладиган фойда (005-006)	007	
Корхона томонидан бошқарилмайдиган ўзгармас харажатлар	008	
Корхона фойдаси (007-008)	009	
Фойдадан тўланган солиқлар	010	
Маҳалий таъсисчиларга тўғри келадиган фойда	011	
Хорижий сармоядорларга берилган дивидендлар	012	
Хорижий сармоядорлар ихтиёридаги фойда (009-010-011-012)	013	

²⁴“Управленческий учёт” Т: “УЗНАБА”, СІРАЕН. 2009 г, 115-6.

- Хорижий сармоя иштирокидаги корхона молиявий ҳисоботида илова. Бу услубда хорижий инвесторлар учун умуман капитал киритувчи учун қизиқарли бўлган (қарор қабул қилиши учун таъсир этадиган) “муқобил соф фойда” кўрсаткичи ҳисоблаб топилади.²⁵ (12-жадвал)

Ушбу жадвалда кўришимиз мумкинки, корхона соф фойдасига муқобил равишда корхонада хорижий инвестор айнан ишлаб топган мутлақ фойда суммаси ҳисоблаб топилмоқда. Кўрсаткичларни таҳлил қилиб чиқадиган бўлсак 001 сатрдаги кўрсаткич 2-молиявий ҳисобот шакли “Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот” даги 010 сатрга мос келади. 010 сатрдаги Фойдадан тўланган солиқлар кўрсаткичи ўз навбатида 2- молиявий ҳисобот шаклидаги 250 ва 260 сатрлар йиғиндисини ифодалайди. Бошқа кўрсаткичлар молиявий ҳисоботларда акс эттирилмаса ҳам, бухгалтерия ҳисоби маълумотларидан аниқланиши мумкин. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш керакки “Корхона фойдаси” 009-сатрдаги кўрсаткич “Корхона солиқ тўлангунча фойдаси” кўрсаткичи эмас ва фақат юқоридаги кўрсаткични ҳисоблаб топиш мақсадида ҳисоблаб топилади.

Ушбу кўрсаткичларнинг ҳисоблаб топилиши хорижий инвесторлар учун қуйидаги имкониятларни яратади:

- Хорижий инвестициялар корхонада инвесторга тегишли бўлган соф фойда кўрсаткичини аниқлаб беради;
- Хорижий инвесторлар учун корхонанинг соф четга реализациядан олган даромади суммасини кўриш имконияти мавжуд бўлади;

Бизнинг фикримизча, юқоридаги кўрсаткичларни таҳлил қилиш орқали бошқарув қарорлари қабул қилиниши енгиллашади ва корхона фаолиятига баҳо бериш имконияти юзага келади.

Хориж инвестициялари иштирок этган корхоналар ҳисоб тизимида асосий масалалардан бири бу юқори даражадаги ахборот шаффофлигини

²⁵ Kaplan Robert S. Cost and Effect: Using Integrated Cost System to Drive Profitability and Performance. President and Fellows of Harvard College, USA, 1998.

таъминлашдир. Бинобарин, хорижий инвестициялар иштирокидаги лойиҳаларнинг самарадорлигини ошириш, юқори даражадаги ахборот очиқлигини таъминлаш ахборот шаффофлигини ошириш орқали таъминланиши мумкин.

Ҳозирги шароитда хориж инвестициялари иштирок этган корхоналарнинг ахборот тизими таҳлил этилганда, шу нарса аниқ бўлдики, корхоналарда ҳисоб тизими транспарентлиги масаласига етарли даражада эътибор қаратилмайди.

Бизнинг фикримизча бу масала қуйидаги ҳолатлар билан изоҳланади:

- Хориж инвестициялари иштирокидаги корхоналар ҳисоб маълумотлари халқаро андазалар доирасида тузилмайди, бунинг оқибатида чет эллик инвесторлар учун максимал даражадаги объектив ахборот олиш имкони мавжуд эмас.

- Хориж инвестициялари иштирокидаги корхоналар молиявий бозорларда ва жаҳон товар ҳом ашё биржаларида иштироки етарли даражада эмас, бу эса молиявий ҳисоботларнинг талаб даражасида эмаслиги натижасида юзага келмоқда;

- Корхоналарда ахборот тизими шаффофлиги юзасидан муаммолар бевосита ички назорат тизимига ва охир оқибатда молиявий ресурслар ҳавсизлигига таъсир этмоқда;

- Хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар шаффофлик масаласи натижасида қўшимча янги инвестициялар киритиш жараёнига ўз таъсирини ўтказмоқда.

Юқорилардан келиб чиққан ҳолда шуни айтиш мумкинки, бугунги кунда хорижий инвестициялари иштирокидаги корхоналарда ахборот шаффофлигини ошириш йўллари ва усуллари устида илмий изланишлар олиб бориш талаб этилади.

Молиявий ҳисобот шаффофлигини ошириш бир томондан ички назорат тизимини такомиллаштириш, назорат функцияларини

кучайтириш, бюджетлаштириш, режалаштириш ва таҳлил жараёнларини оптимиллаштириш, таваккалчиликни бошқариш тизимларини такомиллаштириш билан таъминланса, бошқа томондан эса БХХС (Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари) га ўтиш орқали амалга оширилади.

Биз томонимиздан хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарнинг ҳисоб тизимини ўрганган ҳолда, чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарда ахборот шаффофлигини оширишнинг қуйидаги усуллари ишлаб чиқилди:

- Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарда ўзига ҳос хусусиятларни инобатга олган ҳолда янада самарали ички назорат тизимини ишлаб чиқиш;
- Чет эл инвестициялари билан боғлиқ таваккалчиликларни баҳолаш ва бошқариш тизимларини ишлаб чиқиш;
- Операцион ва молиявий ахборотларнинг ишонарлилик даражасини ошириш;
- МХХС (молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартлари) ни жалб этиш: бунинг оқибатида акциядор ва молиявий манфаатдор шахсларнинг ахборотга бўлган ишончи ортади, корхона хўжалик фаолияти ҳақида янада шаффоф ахборотга эга бўлиш мумкин бўлади.

Чет эл сармоялари иштироки натижасида корхона ички назорат тизимини ташкил этиш жараёнида ҳам сезиларли ўзгаришлар юз беради. Ички назорат тизими умуман олганда корхонанинг транспарент молиявий ҳисоботларини шакллантиришнинг асосий мезонларидан ҳисобланади. Корхона активлари устидан назорат ўрнатиш, молиявий ресурсларнинг сарфланиши, мажбуриятларнинг сўндирилиши, оператив ахборот билан таъминлаш буларнинг барчаси фақатгина пухта ишлаб чиқилган ички назорат тизими ёрдамида амалга оширилиши мумкин.

Чет эл сармоялари иштирокидаги корхоналарда молиявий ахборотларнинг шаффофлигини ошириш мақсадиди, бизнинг фикримизча,

ички назорат тизимини шакллантиришда қуйидаги масалаларни инобатга олиш зарур:

- чет эллик ҳамкорлар билан келишган ҳолда корхона бошқарув аппаратини шакллантириш;
- корхонада ички ҳужжатлар айланиш тизимини электрон шакллантириш;
- чет эл капитали ва активларини самарали бошқариш ҳамда назорат этиш тизимини ишлаб чиқиш;
- корхона молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш мониторинг тизимини шакллантириш;
- корхона бизнес сирлари ва махфий ахборотлари шаклланиши ва уларнинг ҳавсизлигини таъминлаш;
- маъсул, ҳисобдор ва жавобгар шахсларни тайинлаш, улар устидан назорат ўрнатиш тизимини ишлаб чиқиш;
- хорижий шерикларни ахборот билан таъминлаш муддатлари ва шакллари устидан назоратни таъминлаш;
- корхона солиқ сиёсатини шакллантириш ва унинг устидан мониторинг ўрнатиш;

Юқоридаги масалалар инобатга олган ҳолда тузилган ички назорат тизими натижасида хориж капитали ҳавсизлигини таъминланади ва унинг самарадорлиги ошади, бундан ташқари корхонада молиявий ҳисоботнинг янада юқори даражадаги транспарентлигига эришиш мумкин бўлади.

Ҳозирги шароитда чет эл капитали иштирокидаги корхоналарда киритилаётган инвестицияларнинг ҳажми сезиларли даражада катта бўлганлиги сабабли бу турдаги корхоналарда юзага келаётган бизнес таваккалчилигининг даражаси ҳам юқори.

Бизга маълумки, ахборотнинг мавҳумлик даражаси ва иқтисодий таваккалчилик даражаси ўзаро тескари алоқага эга. Яъни корхона ҳўжалик фаолияти жараёнида иқтисодий таваккалчиликнинг юқорилиги ва молиявий рискларнинг бошқарув тизимининг мавжуд эмаслиги бевосита

корхона молиявий ахборотининг шаффофлик даражаси пастлигига олиб келади. Бунинг натижасида молиявий ҳисоботдан фойдаланувчиларнинг ахборотга бўлган ишончи пасаяди ва бу эса ўз навбатида хорижий инвестициялар ҳажмининг пасайиши билан давом этади.

Шу мақсадда хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналар ахборот тизими ўрганилганда, шу нарса аниқ бўлдики, бу турдаги корхоналарда ахборот транспарентлигини ошириш йўналишларидан бири бу корхонадаги ички хўжалик рискларини бошқариш ва баҳолаш тизимини ишлаб чиқишдир.

Бизнинг фикримизча, ички хўжалик рискларини бошқариш ва баҳолаш тизимини ишлаб чиқиш натижасида қуйидаги натижаларга эришиш мумкин:

- хорижий инвесторлар учун капитал билан боғлиқ таваккалчилик даражасига аниқ баҳо бериш мумкин ва инвесторнинг молиявий бошқарув стратегиясини шакллантириши учун муҳим аҳамият касб этади;

- таваккалчилик даражаси маълум бўлган ҳолда молиявий ҳисоботларни талқин қилинишида янглиш қарорларнинг олди олинади ва бу инвесторларнинг капитал ҳавсизлигини таъминлашга хизмат қилади;

- таваккалчиликни бошқариш мавжуд ҳолларда молиявий ҳисоботлардаги “бухгалтерлик баҳолашлар” ини аниқлилик даражаси ортади бу эса молиявий ҳисоботларнинг сифат даражасига ижобий таъсир этади.

Албатта, чет эл капитали иштирокидаги корхоналарда таваккалчилик даражасини бошқариш тизими одатий тизимлардан фарқ қилувчи хусусиятларга эгадир. Чет эл капитали иштирокидаги корхоналарда ички таваккалчилик даражасини бошқариш ва баҳолаш тизимини шакллантиришда, бизнинг фикримизча, қуйидаги масалаларни инобатга олган ҳолда ҳаракат қилиш мақсадга мувофиқ бўлади:

- хорижий капитал киритилиши натижасида корхонада юзага келадиган қўшимча иқтисодий рискларни аниқлаш ва баҳолаш;

- устав капитали хорижий валютада шакллантирилганлиги туфайли чет эл валютаси курси бўйича юзага келадиган рискларни аниқлаш ва бошқариш;

- кутилаётган даромад даражасига хорижий шерикларнинг молиявий ҳолати ўзгариши натижасида юзага келиши мумкин бўлган таваккалчиликни аниқлаш ва баҳолаш;

Ички хўжалик рискларини баҳолаш ва бошқариш корхонада бошқарув тизимининг таркибий қисми сифати ташкил этилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтишимиз керакки, чет эл инвестициялари қатнашган корхоналарда шаффофликни таъминлаш бу асосий мақсад эмас, балки мақсад томон этувчи йўлдир. Яъни шаффофликни таъминлаш корхона иқтисодий кўрсаткичларини оширишга, қарор қабул қилиш сифатини ошириш орқали корхоналарни жаҳон бозорларига интеграциялашувини оширишга ҳизмат қилиши зарур.

Шаффофликни таъминлаши инвесторлар учун “ижобий ҳолат” деб ҳисобланади ва бу корхона молиявий ҳисоботларига ишонч билан қаралишини таъминлайди.

Молиявий ахборотдан фойдаланувчилар учун ахборотнинг хаддан ташқари ошқоралиги корхона рақобатчилари учун қўл келиши зарур. Шунинг учун ҳам чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарда ошқоралик таъминланаётганда корхона ички бизнес сирлари ва ахборотларнинг хавфсизлик даражаси ҳам инобатга олиниши зарурдир.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарда бугунги кунда молиявий ахборотларнинг юқори даражадаги ошқоралик даражасини таъминлаш инвестицион муҳитнинг асосий сифат кўрсаткичларидан биридир. Юқорида биз томондан тавсия қилинаётган шаффофликни ошириш усулларини қўллаш орқали хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар ҳисоб тизимини яхшилашда қуйидаги ижобий натижаларга эришиш мумкин

бўлади:

- чет эл сармоялари иштирокидаги корхоналар молиявий ҳисоботларининг сифат тавсифлари яхшиланади;
- молиявий ҳисоботлар халқаро даражада қўлланилиши имкони юзага келади бунинг натижасида эса корхона жаҳон фонд бозорларида иштирок этиш имкони юзага келади;
- корхона молиявий ҳисоботларидан фойдаланувчилар қарор қабул қилиш сифати ошади ва янглиш қарорларнинг олди олинади;
- корхона капитали билан боғлиқ таваккалчилик даражасини баҳолаш имкони юзага келади;
- корхонанинг инвестицион жозибадорлигини оширади ва бунинг натижасида бизнес лойиҳалар учун янги инвесторларни жалб этиш имкони юзага келади.

3.2. Эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналарда бухгалтерия ҳисобини халқаро стандартлар асосида такомиллаштириш

Ўзбекистон Республикасида барқарор ва самарали иқтисодиётни шакллантириш борасида амалга ошириб келинаётган ислохотлар бугунги кунга келиб ўзининг натижаларини бермоқда. Айниқса жаҳондаги иқтисодий инқироз ҳукм сураётган ҳозирги даврда мамлакатимизда иқтисодий ўсиш суръатларининг таъминланаётгани дунёдаги кўпгина ривожланган мамлакатлар раҳбарлари, иқтисодчи олимлари томонидан тан олинмоқда. Бу юксак натижалар мамлакатимиз раҳбарияти томонидан олиб борилаётган оқилона иқтисодий ислохотлар самарасидир.

Юқоридаги режалардан ҳулоса қилган ҳолда, бухгалтерия ҳисоби халқаро тизими ва стандартлари ҳақида тўхталиб ўтиш лозим. Бухгалтерия ҳисоби халқаро стандартлари Мюллер, Хернонларнинг фикрича, «бухгалтерия ҳисобини юритиш ва молиявий ҳисоботни тузиш бўйича

умум қабул қилинган қоидалардир».²⁶ Бу қоидалар, халқаро тажриба кўрсатишича, бухгалтерия ҳисобининг молиявий ҳисоб деб аталмиш қисмини ташкил қилиш учун асослар бўлиб хизмат қиладилар, чунки ривожланган бозор иқтисодиёти мавжуд мамлакатларда бухгалтерия ҳисоби иккига, яъни молиявий ва бошқарув ҳисобига бўлинади.

Бозор иқтисодиёти шароитида бухгалтерия ҳисобининг мақсади, унинг иккига бўлиниши эҳтиёжи пайдо бўлишини асослаш учун молиявий ҳисоб ва ҳисоботнинг халқаро тизимини кўриб чиқиш зарур.

Молиявий ҳисоб ва ҳисоботнинг халқаро тизими ҳақида фикр юритиш учун бу янги иборанинг мазмуни ва моҳиятини англаб етиш керак. Молиявий ҳисоб алоҳида ўрганлиши керак бўлган ҳисоб тури эмас, балки уни бухгалтерия ҳисобининг бир бўлаги сифатида тушунмоқ лозим бўлади. Шунингдек, молиявий ҳисоб моҳияти, мазмуни, аҳамияти ва вазифалари билан танишиб чиқиш учун бухгалтерия ҳисоби бўйича жаҳон амалиёти ҳамда тажрибасига мурожаат этиш керак. Бу омилларни ҳисобга олиб, биз халқаро бухгалтерия ҳисоби тизими ва миллий бухгалтерия ҳисоби тизимлари билан танишиб чиқамиз.

«Бухгалтерия ҳисоби тизими деб, бу шундай яхлит тизимга айтиладики, у ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, таъминот, сотиш жараёнларини бирлаштириб кўрсатувчи, макро ва микро даражада стратегик ва тактик масалаларни ҳал қилишга имконият берувчи бухгалтерия ҳисоблари режасига асосланган бўлади»²⁷.

- Макро ва микро даражада қарорлар қабул қилиш учун етарли даражада ахборотни олишда ривожланган миллий бухгалтерия стандартларининг мавжудлиги ва унинг ишлатилиши.

- Бухгалтерия ҳисоботининг миллий ҳисоблар режаси. Ҳисоблар режаси ҳисоб тизимининг мақсадига мос келиб, энг асосий ўринда туради. Ҳисоблар режаси мулкчилик шакллари, баҳоларнинг ташкил топиш усул

²⁶ Мюллер Г., Гернон Х., Миик Г. Учет: Международная перспектива. - М: Финансы и статистика, 1992 г (72-бет)

²⁷ Юсупова М.Б., Жумабоев Ф.Б. Молиявий ҳисоб тамойиллари. Андижон – 1999 йил. (4-бет)

ва услублари, давлатнинг солиқ сиёсати кабиларга узвий боғланган равишда тузилиб, ҳисоб тизимининг мақсади ва вазифаларига мос тушади.

- Корхона ва ташкилот микёсида бухгалтерия ҳисобининг ташкилий тизими. Жаҳон тажрибасини ўрганиш шуни кўрсатдики, кўпгина ҳисоб тизимларида бухгалтерия иккига, яъни молиявий ёки умумий ва бошқарув бухгалтерия ҳисобига бўлинган бўлади. Молиявий ёки умумий бухгалтерия ҳисоби корхонанинг давлат, банк, акционерлар, мол етказиб берувчилар, харидорлар, сармоядорлар ва бошқа алоқадор ташкилотларни ахборот билан таъминлаш масалаларини ҳал қилиш билан шуғулланади.

Миллий ҳисоб тизимига мос келувчи ташқи ёки молиявий бухгалтерия маълум бир даражада давлат томонидан белгиланади, баъзи ҳолларда бир неча давлат томонидан аниқлаб берилади. Бу молиявий ҳисоб тури кўпроқ ташқи алоқалар билан боғлиқ бўлгани учун давлат томонидан аралашув турли корхона, ташкилот, муассаса ва фирмалар молиявий ҳамда мулкӣ фаолиятини бир хил баҳолаш, молиявий натижалар, яъни фойдани аниқлаш бир хил усулда амалга ошиши учун ташкил этилади.

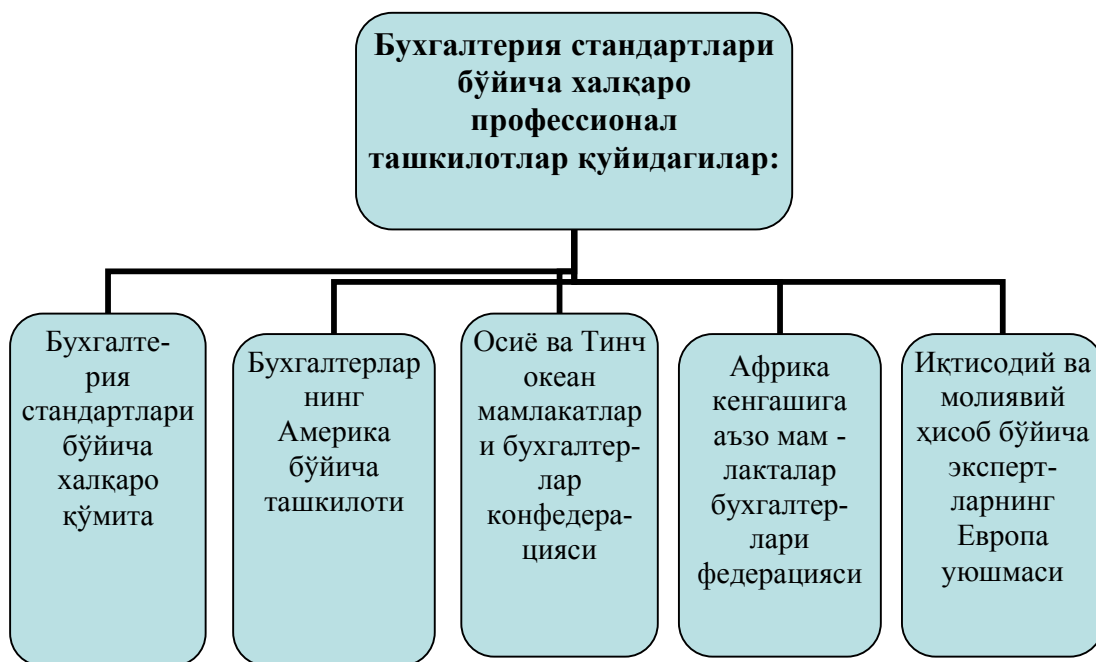
Молиявий ҳисоб ташқи фойдаланувчилар учун корхона фаолияти ва унинг натижалари ҳақида маълумот беради. Молиявий ҳисобнинг мақсадлари ва вазифалари турлича бўлгани сабабли, ҳисоб турлари тубдан фарқ қилади. Молиявий ҳисоб умумқабул қилинган стандартлар ва тамойиллар асосида юритилади. Айнан шу стандарт ва тамойиллар молиявий ахборотнинг ёзилиши, баҳоланиши ва топширилишини тартибга солиб туради. Ҳисобнинг бу умумқабул қилинган тамойиллари кредиторлар манфаатини ҳимоя қилиб, олинadиган ахборотга ишончни кучайтиради, лекин бухгалтериянинг усул ва услубиётларини танлаш имкониятини чегаралайди.

Бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи стандартлари ҳамда ривожланиши муаммолари билан эса давлатларaro ташкилотлардан ташқари 6 та халқaro профессионал ва урта халқaro касаба уюшмаси ташкилотлари

шуғулланишади. «Бухгалтерия ҳисоби моделлари ҳар хиллиги муаммоси Ўзбекистон Республикаси учунгина эмас, жаҳон миқёсида ҳам долзарб бўлиб турибди. Бутун дунёда молиявий ҳисоботлар тузиш ва улардан фойдаланиш жараёнида бухгалтерия ҳисобини бир хиллаштириш эҳтиёжи юзага келмоқда.

Бу ташкилотларнинг мақсади молиявий ҳисоботларни тузишда амал қилиниши керак бўлган стандартларни ишлаб чиқиш ва уларни қўлланишига ёрдам ва молиявий кўмак беришдир. Ишлаб чиқилган стандартлар ҳисобнинг айрим бўлаклари бўйича терминология, тушунча, асосий тамойил ва услубиятларни аниқлаб беради.

Ҳозирги пайтда уни хал этишга уйғунлаштириш ва стандартлаштиришдан иборат икки хил ёндошиш айниқса кенг тарқалган. Аввалига ушбу икки хил ёндошиш умумий тамойиллари жиҳатидан ҳам, амалга ошириш хусусиятлари жиҳатидан ҳам фарқланар эди. Бирок кейинги йилларда кўпинча ҳар иккала атама синонимлар ёки бир-бирини тўлдирадиган тушунчалар сифатида қўлланилмоқда»²⁸

4-расм. Бухгалтерия ҳисоби бўйича халқаро профессионал ташкилотлар

²⁸ Мўминова С. Молиявий ҳисоботларни бир хиллаштириш усуллари. Бозор, пул ва кредит. Журнал. 9-сон - Т.: 2001 йил, 64,65-бет

Бухгалтерия ҳисоби турли тизимларни уйғунлаштириш тамойили Европа Иттифоқи доирасида амалга оширилмоқда. Унинг моҳиятии шундаки, ҳар бир мамлакатда ҳисобга олишни ташкил этишнинг ўз модели ва уни тартибга солувчи стандартлар тизими мавжуд бўлиши мумкин. Ушбу стандартлар ҳамжамият мамлакатларидаги шунга ўхшаш стандартларга зид бўлмаслиги, яъни бир-бири билан нисбий «уйғунлик»да бўлиши зарур.

Ҳисобга олиш омилларини стандартлаштириш ғояси бўйича эса шуни айтиш керакки, молиявий ҳисоботлар халқаро стандартлари қўмитаси (International Accounting Standards Committee) эса молиявий ҳисоботлар халқаро стандартлари (International Accounting Standards)ни ишлаб чиққан ва эълон қилган ҳолда амалга ошираётган ҳисобга олишни бир хиллаштириш доирасида руёбга чиқариб борилмоқда. Ушбу ёндошишнинг моҳиятии – мамлакатдаги ҳар қандай вазиятда қўлланилиши мумкин бўлган бир хиллаштирилган стандартлар тўпламини ишлаб чиқишда ва шу туфайли миллий стандартлар зарур бўлмай қолишидадир. Ягона стандартларни жорий этиш масаласида шуни айтишимиз керакки, бунга қонун чиқариш йули билан эмас, балки ҳар бир мамлакатда ҳисобга олиш билан шуғулланадиган мутахассислар ва ташкилотларнинг кўнгилли равишда келишишлари йўли билан эришиш яхши натижа беради.

Халқаро стандартлар тобора оммавийлашишга иккита воқеа сабаб бўлган:

Биринчи воқеа - молиявий ҳисоботлар халқаро стандартлари қўмитаси ва қимматли қоғозлар бўйича комиссиялар халқаро ташкилоти – (International Organization of Securities Commissions) ўртасида битим имзонланганлигидир. Ундан АҚШ молиявий доиралари ва конгресснинг Америка биржаларида акциялар жойлаштиришга кўпроқ чет эл компанияларини жалб этишга интилишлари акс эттирилган. Ўзбекистон қимматли қоғозлар бўйича комиссиялар халқаро ташкилотига 1998 йил 12 январда қўшилди. Ўшанда Республика Вазирлар Маҳкамасининг тегишли

(16-сонли) қарори билан қимматли қоғозлар бўйича комиссиялар халқаро ташкилотидаги ваколатли давлат органи - қимматли қоғозлар бозори ишларини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш маркази белгиланди.

Иккинчидан, Германиянинг бирлашиши молиявий ҳисоботлар халқаро стандартларга ўтишни тезлаштирди. Ушбу бирлашиш оқибатида мамлакатга сармоялар жалб этиш эҳтиёжи кучайди. Шу муносабат билан компанияларнинг молиявий фаолиятини ташқи фойдаланувчиларга, масалан, фонд биржалари ёки халқаро инвесторларга йуналтириш зарур эди. Шу сабабли, фонд биржаларининг листингига кирадиган ва консолидацияли молиявий ҳисоботлар тузадиган компаниялар молиявий ҳисоботлар халқаро стандартларни қабул қилишга мажбур бўлган эди.

Ҳозирги пайтда молиявий ҳисоботлар халқаро стандартларидан фойдаланишнинг бир неча усули мавжуд. Буни жадвал ёрдамида изоҳлаш мумкин. (13-жадвал)

Ўзбекистон Республикасида бухгалтерия ҳисоби миллий стандартларини тузишда халқаро стандартларга такомиллаштиришга асосланиши биз учун ахборотни очишнинг аксарият меъёрлари мамлакат учун нисбатан янги эди. Уларнинг амалда қўлланилиши услубий қўлланмалар ва йўриқномалар тайёрлашни бирмунча такомиллаштиришни талаб қилар эди. Бу усулнинг тўғрилиги шу билан тушунтириладики, молиявий ҳисобга олиш халқаро стандартларининг объектив равишдаги афзал томонлари қўйидагилардан иборат:

- ◆ Иқтисодий мантиқ аниқлиги;
- ◆ Ҳисобга олиш соҳасида замонавий жаҳон амалиётида тўланган энг қимматли тажрибалар умумлаштирилиши;
- ◆ Дунёнинг барча мамлакатларидаги молиявий ахборотдан фойдаланувчилар ушбу ахборотни осонлик билан тушуниши.

Турли мамлакатларда ишлайдиган корхоналар молиявий ҳисоботлари консолидацияланиши шароитида халқаро стандартлар компанияларнинг сарф-харажатларини қисқартирибгина қолмай, капитал

жалб этишга қилинадиган сарфларни ҳам камайтириш имконини беради.

13–жадвал

Халқаро стандартлардан фойдаланиш усули ва хусусиятлари

К Ў Р С А Т К И Ч Л А Р	М А М Л А К А Т Л А Р
1. Халқаро стандартларни миллий стандартлар сифатида қўллаш:	
а) Ўзгаришсиз	Кипр, Қувайт, Латвия, Мальта, Покистон, Тринидад, Тобаго ва Хорватия
б) Янги ҳолат ва масалаларни инобатга олган ҳолда	Малайзия ва Папуа – Янги Гвинея
с) Миллий хусусиятларни инобатга олган ҳолда	Албания, Бангладеш, Барбадос, Замбия, Зимбабве, Кения, Колумбия, Польша, Судан, Таиланд, Уругвай ва Ямайка
2. Халқаро стандартлар асосида миллий стандартларни ишлаб чиқиш:	
а) кўшимча тушунтиришлар билан	Хитой, Эрон, Словения, Тунис ва Филиппин
б) Такомиллаштириш асосида	Бразилия, Хиндистон, Ирландия, Литва, Мавритания, Мексика, Намибия, Нидерландия, Норвегия, Португалия, Сингапур, Словакия, Туркия, Франция, Чехия, Швейцария ва ЖАР
с) Таққослаш асосида	Австралия, Дания, Италия

Маълумки, капиталнинг бозор нархи истикболда самара олиш ва таваккалчилик каби иккита асосий омил билан белгиланади. Айрим таваккалчиликлар компаниялар фаолиятининг ўзи билан боғлиқ бўлади. Лекин баъзи таваккалчиликларни ахборот етишмаслиги, капитал сарфларининг самараси тўғрисида аниқ маълумотлар йўқлиги келтириб чиқарган. Стандартлаштирилган молиявий ҳисобот мавжуд эмаслиги ахборот етишмаслигидан келиб чиқади.

Молиявий ҳисоботлар халқаро стандартларнинг ўзига хос афзал

жиҳатлари мавжудлиги туфайли улардан турли мамлакатлар бухгалтерия ҳисоби олиш миллий амалиётида фойдаланишга интиломқдалар. Лекин молиявий ҳисоботлар халқаро стандартларнинг камчиликларини ҳам таъкидлаш лозим. Жумладан, қўйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- Стандартлар умумлашма тарздалиги, бу эса ҳисобга олиш усулларининг хилма-хиллигига йўл қўйиши;

- Стандартларни аниқ вазиятларга татбиқ этиш ҳусусида батафсил талқин ва мисоллар йўқлиги, бу эса уларнинг қўлланилишини қийинлаштириши;

Бухгалтерия ҳисоби халқаро стандартлари қўмитаси ана шу мураккаблаштирувчи ва салбий омилларнинг барчасини эътиборга олмоқда, уларни бартараф этиш бўйича фаол ишлар қилинмоқда. Жумладан, 1989 йил 1 январда қўмита E32 «Молиявий хужжатларни таққосланиши» хужжатини эълон қилди. Унда амалдаги молиявий ҳисоботлар халқаро стандартлар рухсат этган ҳисобга олиш усулларини танлаш имкониятларини чеклаш бўйича 29 та таклиф киритилган. Бу хужжатни кўпчилик мутахассислар молиявий ҳисоботлар халқаро стандартлар қўмитасининг энг яхши лойиҳаларидан бири деб ҳисобламоқдалар, у ҳисоботлар мазмунидаги қатор тафовутларни муайян даражада бартараф этиш ва халқаро контекстда қиёсий таҳлил ўтказишда ҳисоботларни ўзгартириш омилларини соддалаштириш имконини беради.

Хулоса ва таклифлар

Ушбу магистрлик диссертациясида эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналар бухгалтерия ҳисоби тизимининг ҳозирги ҳолати таҳлил қилинди, ривожланган мамлакатлар тажрибасига таяниб, ушбу тажрибани Республикамизнинг маҳаллий шароитига мос тадбиқ қилиш бўйича тавсиялар берилди.

Ушбу диссертациянинг асосий натижалари қуйидагилардан иборат бўлди:

- эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналар бухгалтерия ҳисоби тизимини такомиллаштириш зарурлиги ва унинг аҳамиятини кўрсатиб берилди;
- эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналар бухгалтерия ҳисоби тизимини ташкил этиш бўйича таклифлар берилди ва хориж тажрибасини ўрганилди;
- Солиқ ҳисоби юритилишидаги ўзига ҳос хусусиятлар ўрганилиб, уларни такомиллаштириш бўйича амалий таклифлар шакллантирилди;
- эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналарда молиявий ҳисоботни тузишнинг ўзига ҳос хусусиятлари, ҳозирги кунда жаҳон тажрибаси таҳлил этилди;
- Молиявий ҳисоботларнинг шаффофлик хусусиятлари таҳлил этилган ҳолда, корхоналарда ҳисобот ошкоралигини ошириш йўллари ишлаб чиқилди;
- эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналар устав капитали ҳисоби тизимидаги амалий масалалар аниқланди ва бу бўйича тавсиялар ишлаб чиқилди;

Магистрлик диссертацияси доирасида ишлаб чиқилган тавсиялар ҳисоб тизимида қўлланилди ва олинган натижалар таҳлил этилди.

Магистрлик диссертацияси юзасидан ишлаб чиқилган асосий таклифлар қуйидагилардан иборат:

1. Ҳозирги кунда юртимизда амал қилаётган эркин иқтисодий

худудлардаги корхоналарнинг ҳисоб тизими меъёрий ҳуқуқий жиҳатдан тўлиқ тавсифланмаган. Бизнинг фикримизча, хорижий инвестицияларнинг ўзига ҳос хусусиятлари мавжудлиги ва бу турдаги корхоналар ҳисоб тизими ўзига ҳос хусусиятларга эга эканлиги инобатга олган ҳолда, бугунги кунда хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар ҳисоби бўйича стандарт яратиш анча мақсадга мувофиқ бўлади. Халқаро даражада 32- МХҲС “Биргаликдаги фаолият” амал қилмоқда. Бунинг натижасида ҳисоб тизимида ахборотлар таққосланувчанлиги яхшиланади. Ҳисоб тизимининг самарадорлигини оширишга, баҳсли ҳолатларни аниқ ҳал этиш имкони юзага келтиради.

2. Ҳозирги шароитда 21сонли БҲМС да келтирилган счётлар таркибида эркин иқтисодий худудлардаги корхоналар хусусиятларини тўлиқ ёритувчи счётлар мавжуд эмас. Бизнингча, тегишли органлар томонидан ушбу иккиламчи счётлар, уларнинг қўлланиши бўйича йўриқнома ишлаб чиқилиши бу ҳолатни бартараф этишга ёрдам берган бўлар эди. Бундан ташқари ҳозирги кунда амалиётда чет эл капитали иштирокида корхоналарда мавжуд асосий жиҳат бўлган – 1011- “Ўз эҳтиёжи учун олиб кирилган ҳом ашё” ва 9421- “Вакиллик харажатлари” счётларини Миллий счётлар режасига олиб кириш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Бунинг натижасида солиқ ва валютага оид жиноятларни олдини олиш имкони юзага келади ва ахборот шаффофлигини оширишга эришилади. Сабаби амалиётдаги ҳолат таҳлил этилганда, “Ўз эҳтиёжи учун олиб кирилган ҳом ашё” ларнинг мақсадли фойдаланмаслиги ҳолатлари жиноий жавобгарликларга олиб келмоқда.

3. Биз диссертация доирасида эркин иқтисодий худудлардаги корхоналарда ахборот шаффофлиги унинг аҳамияти уни ошириш заруриятини ўрганиб чиқдик ва шаффофликни ошириш учун қуйидаги таклифларни шакллантирдик:

- эркин иқтисодий худудлардаги корхоналарда ўзига ҳос хусусиятларни инобатга олган ҳолда намунавий ички назорат тизимини

моделини ишлаб чиқиш;

- Чет эл инвестициялари билан боғлиқ таваккалчиликларни баҳолаш ва бошқариш тизимларини ишлаб чиқиш . Бу борада жаҳонда “скоринг” тизими кенг қўлланилади;

- Операцион ва молиявий ахборотларни информацион тизимлар орқали бошқариш ва электрон ҳужжат айланишини жорий этиш бўйича ишонарлилик даражасини ошириш;

- МХҲС (молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартлари) ни жалб этиш.

Бизнингча юқоридаги таклифлар асосида корхона ҳисоб тизими такомиллаштирилганда, корхонада ахборот шаффофлигини янада оширишга эришилади.

4. Молиявий ҳисоботларни тузиш жараёнида чет эллик ҳамкорлар эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда ҳисоботларни хорижий валютага трансформация қилиш услубиёти биз томонимиздан тавсия қилинди. Бу услуб қўллаш натижасида чет эллик ҳамкорлар томонидан консолидациялашган ҳисобот тузиш имкони яратилади ва ахборот сифати ошади. Бизнингча бу усул ҳисоб сиёсатида кўрсатилган ҳолда корхоналар томонидан қўлланиши мақсадга мувофиқ бўлади.

5. Эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналар МХҲС (Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари) га ўтиш тажрибаси ўрганилган ҳолда, юзага келиши мумкин муаммолар кенгроқ ўрганилиши лозим. Бизнингча, келажакда халқаро стандартларга ўтиш жадаллашаётган бир пайтда замонавий усулларни янада чуқурроқ ўрганишга эҳтиёж туғилади. Биз томонимиздан эса дастлабки босқичда, молиявий ҳисоботларни “трансформацион усул” ёрдамида тузиш тавсия қилинмоқда. Бу усул ўтиш босқичи учун корхоналар учун камхаражат ва қулай.

6. Эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналарда ҳисоб тизимини ахборотлар самарадорлигини ошириш мақсадида унинг функционал хусусиятларини ошириш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Функционал

хусусиятлар бевосита стратегик ҳисоб истиқболли баҳолашлар таваккалчиликни баҳолашни ўзида мужассамлаштиради. Бизнингча ҳисобнинг бу тармоғи келажакда такомиллаштирилиши ва янада кенгрок ўрганилиши ҳали талаб этилади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти бозор иқтисодиётининг муҳим инфратузилмаси – бухгалтерлик фаолиятини ривожлантириш заруратидан келиб чиқади. Тадқиқот натижалари амалиётда хориж инвестициялари иштирокидаги корхоналар фаолиятини такомиллаштириш, яъни провард натижада –инвестицион жозибadorликни ривожлантириш ва яхшилашга ёрдам беради.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, ҳар томонлама ривожланган ҳисоб тизими инвестициялар фойдалилигининг гаровидир. Шундай экан, бугунги кунда эркин иқтисодий ҳудудлардаги корхоналарда хорижий инвестициялар самарадорлиги ошириш мақсадида ҳисоб тизимини танқидий қайта кўриб чиқиш зарур. Халқаро стандартлар ўтишга эҳтиёжнинг ошиб бориши билан ҳисоб тизимини халқаро даражада такомиллаштириш йўналишлари ва услублари ишлаб чиқилиши талаб этади. Чет эл капитали самарали бўлиши учун корхона ахборот тизими етарли даражада шаффоф бўлиши лозим. Бу эса келажакда чет эл капитали иштирокидаги корхоналар ҳисоб тизими янада чуқорроқ илмий изланишлар талаб этишини англатади.

Хулоса якунида шуни таъкидлаш жоизки, Республикамиз халқаро миқёсда жаҳоннинг етакчи ва иқтисодиёти ривожланган мамлакатлари билан тенг ҳуқуқли, ишончли ва узоқ муддатли ҳамкорлик алоқалар ўрнатмоқда. Шу боис, Республикамиз амалиётига, халқаро бухгалтерия ҳисоби стандартларининг талабларига мувофиқ равишда миллий бухгалтерия ҳисоби стандартларини ишлаб чиқиш ва уларни амалиётга тадбиқ қилиб боришни янада такомиллаштириш зарур деб биламиз.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Ўзбекистон Республикаси Қонунлари

1. «Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси». Қабул қилинган сана 25.12.2007, кучга кириш санаси 01.01.2008й. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 52 (I)-сон. (ўзгартириш ва қўшимчалар билан).

2. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси. 26.12.1997 й. (ўзгартириш ва қўшимчалар билан).

3. Ўзбекистон Республикасининг Божхона кодекси. 26.12.1997 й. (ўзгартириш ва қўшимчалар билан).

4. Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонуни 1996 йил 30 август.

5. “Чет эл инвестициялари тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 й., 5-6-сон, 91-модда; 1999 й., 9-сон, 229-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008 й., 14-15-сон, 86-модда; 2008 й., 52-сон, 513-модда; 2012 й., 52-сон, 584-модда; 2014 й., 4-сон, 45-модда)

6. “Инвестиция фаолияти тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси қонуни. (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999 й., 1-сон, 10-модда; 2004 й., 1-2-сон, 18-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006 й., 41-сон, 405-модда; 2008 й., 52-сон, 513-модда; 2013 й., 1-сон, 1-модда)

II. Ўзбекистон Республикаси Президент фармонлари ва қарорлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар жалб этилишини рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» 2012 йил 10 апрелдаги ПФ-4434-сонли Фармонига ўзгартиш киритиш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони №ПФ-4515 15.03.2013 й.

8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш ва ҳисобга қўйиш тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги 2001 йил 22 августдаги 347-сонли Қарори.

9. Тўғридан - тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб қилувчи корхоналар учун солиқ имтиёзларини қўллаш тартиби тўғрисидаги низомга ўзгартиришлар киритиш ҳақида” Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг, Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитасининг, Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлигининг қарори №2312-1, 04.12.2012 й.

10. “Тўғридан – тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб қилувчи корхоналар учун солиқ имтиёзларини қўллаш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида “ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлигининг қарори №2312, 11.01.2012 й. Ўзбекистон Республикасининг Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари, Тўплам. Т.: ЎзР БАМА нашриёт маркази. 2002.

11. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг «1 январь ҳолати бўйича асосий фондларни ҳар йили қайта баҳолашни ўтказиш тартиби тўғрисида» низом. ЎЗ АВ томонидан 1192-сон билан рўйхатга олинган – Т.: 2002 й.

12. Ўзбекистон Республикасининг Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари, Тўплам. Т.: ЎзР БАМА нашриёт маркази. 2002.

III. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг асарлари.

13. Каримов И.А. «Инсон манфаатлари утуворлигини таъминлаш – барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир»– Т.: 2008 йил
Каримов И.А. «Янгиланиш ва барқарор тараққиёт йўлидан янада изчил ҳаракат қилиш, халқимиз учун фаровон турмуш шароити яратиш - асосий вазифамиздир». Ўзбекистон овози газетаси. – Т.: 2007 йил.

14. Каримов И.А. Эришилган ютуқларни мустахкамлаб, янги

марралар сари изчил ҳаракат қилишимиз лозим. -Т.: “Халк сўзи” газетаси. (3828)-сон. –Т.: 2006 й.

15. Каримов И.А. «Банк тизими, пул муомаласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик тўғрисида». Тошкент «Ўзбекистон» 2005 йил.

16. Каримов И.А. Иқтисодий эркинлаштириш, ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланишимиз – бош йўлимиз. 15 феврал, 2002 йил

17. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т.8. Т.: «Ўзбекистон», 2000, 393-бет.

18. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т.9 Т.: «Ўзбекистон», 2001, 265-бет.

19. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009.

20. Каримов И.А. Асосий вазифамиз ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. Т.: “Ўзбекистон” 2010, 556.

21. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг 2012-йил якунлари ва 2013 йилда Ўзбекистон ижтимоий ва иқтисодий ривожланишининг устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. // press-service.uz Ўз.Рес. Президентининг расмий портали.

22. Каримов И. 2014 йил юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохотлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади. –Т. Ўзбекистон. 2014. 64-бет.

23. Каримов И. 2015 йил юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохотлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади. –Т. Ўзбекистон. 2015. 9-бет.

IV. Асосий адабиётлар

24. Абдибаева Т.Х., Мавлонов А.Х., Султонов Т.А., Асосий воситалар ҳисоби ва аудити;/ Ўқув қўлланма Т.: Фан ва технология, 2007;103 б.
25. Бошқарув ҳисоби 2. CARANA корпорацияси, Ўқув қўлланма. – Т.: “ЎзБАМА” 2010 й. –186 б.
26. Бакиева Х., Ризаев Н. Бухгалтерия ҳисоби назарияси. Ўқув қўлланма. –Т.: Иқтисод-молия, 2007. –324 б.
27. Дўсмуратов Р.Д. Аудит асослари. -Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти, 2010. -604 б.
28. Дўсмуратов Р.Д. Бухгалтерия ҳисоби назарияси. Ўқув қўлланма. –Т.: Янгийўл Полиграф Сервис, 2007. –352 б.
29. Ибрагимов А., Очилов И., Қўзиев И., Ризаев Н. Молиявий ва бошқарув ҳисоби./Ўқув қўлланма. –Т.: “Иқтисод-молия” 2008.
30. Ибрагимов А., Каримов А. Хорижий сармоялар бухгалтерия ҳисоби./Ўқув қўлланма–Т.: 2004 й.
31. Молиявий ҳисоб 2. CARANA корпорацияси, Ўқув қўлланма. –Т.: “ЎзБАМА” 2010 й. –252 б.
32. Молиявий ҳисоб 1. CARANA корпорацияси, Ўқув қўлланма. –Т.: “ЎзБАМА” 2010 й. –157 б.
33. Қўзиев И. Бошка тармоқларда бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари. Ўқув қўлланма./ И. Қўзиев, Х. Бокиева, М. Мухамедова. - Т.: "IQTISOD-MOLIYA", 2008. - 224 с
34. Останақулов М. Бухгалтерия ҳисоби назарияси. Дарслик. –Т.: “Иқтисод-молия”, 2007. –156 б.
35. Сотволдиев А. С. Бухгалтерия ҳисоби назарияси. Ўқув қўлланма./ А.С. Сотволдиев, Б.О.Болибеков. Т-"IQTISOD-MOLIYA", 2007 й. – 64 б.
36. Каримов А., Исломов Ф., Авлокулов А. Бухгалтерия ҳисоби. Дарслик.-Т.: Шарқ, 2004 й. –592 б.
37. Никитин В.Ю.Иностранные инвестиции: бухгалтерские, налоговые и правовые аспекты.; / Учебное пособие.; М.: ГроссМедиа:

РОСБУХ, 2011 г; 280 с.

38. Каморджанова Н.А., Катрошова И.В. Бухгалтерский финансовый учет 4-е издание дополненное «ПИТЕР» 2010г. 297с.

39. Беликова Т .Самоучитель Бухгалтерский и налоговый учет и отчетность «ПИТЕР» 2010г. 275с

40. Гуломова Ф. Бухгалтерия ҳисобидан мустақил ўрганиш учун қўлланма. (янги таҳрирда)-Т. “Norma” 2010 й. –334б.

V. Қўшимча адабиётлар.

41. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг “Жахон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари” номли асарини ўрганиш бўйича ўқув қўлланма. Тузувчилар: Б.Ю. Ходиев, А.Ш.Бекмуродов, У.В.Ғофуров, Б.К.Тухлиев. –Т.: Иқтисодиёт, 2009. -120 б.

42. Бабаев Ю., Бухгалтерский учет.; /Учебник.; М.: ТК Велби, 2005 г; 392 с.

43. Бабаева Ю., Бухгалтерский финансовый учет.; /Учебник; М.: Вузов. 2005 г; 525 с.

44. Рогоуленко Т.М. Бухгалтерский учет; / Учебник; М.: Финансы и статистика, 2007; 368 с.

45. Кондраков Н.П. Бухгалтерский (финансовый, управленческий) учет.;/ Учебник. М.: ТК Велби, Издво Проспект, 2007; 448 с.

46. Финансовый учет.; /Учебник.; М.: Финан. И статист, 2008; -784 с.

47. Антоненко И., Бухгалтерский учет и налогообложение лизинговых операций.;/ Учебное пособие. М.: «Бухгал. Учет» 2005; 136 с.Е.М. Правовые основы бухгалтерского, налогового и бюджетного учета; / Учебное пособие.; М.: Юриспруденция, 2008; 112 с.

48. Белов А.А., Бухгалтерский учет; / Уч. пособие; М.: Книжный мир, 2008 г; 748 с.

49. Богаченко В.М., 3000 основных бухгалтерских проводок;/ Учебнопрактикое пособие; Ростов на Дону, ФЕНИКС, 2008 г; 352 с.

50. Кузнецова В.А. Организация бухгалтерского и налогового учета на предприятиях с иностранными инвестициями; / Учебное пособие.; М.: Бераторпаблишинг, 2008; 352 с.
51. Никитина В., Бухгалтерский учет и налогообложение операций с ценными бумагами;/ Практическая пособие.; М.: «Экзамен», 2008; 368 с.
52. Николаева Г., Бухгалтерский учет в торговле; / Учеб. Прак. Пособ.; М.: Приориздат, 2008; 352 с.
53. Николаева О., Управленческий учет; / Учеб. Пособ.; М.: УРСС, 2008; 320 с.
54. Новодворский В., Бухгалтерская отчетность организации.; / Учебное пособие. М.: «Бухгалтерский учёт», 2008; 376 с.
55. Новодворский В.Д. Бухгалтерский учет на малых предприятиях;/ Учебник; М.: ТК Велби, Издво Проспект, 2007; 296 с.
56. Новодворский В.Д., Л.В.Пономарева, Комментарии к новым формам бухгалтерской отчетности организации.; Уч. пособие; М.: «Бухгалтерский учет», 2007; 192 с.
57. Паклар А.Н. Налоговый учет; / Учебное пособие; М.: ЗАО Юстицинформ, 2007; 544 с.
58. Патров В. Бухгалтерская отчетность организации;/Учебное пособие. М.: МЦФЭР, 2008; 432 с.
59. Полисюк Г.Б., Упрощенная система налогообложения, учета и отчетности малых предприятий.; / Учеб. Пособ.; М.: «Палеотип», 2008; 164 с.
60. Полякова С.И. Бухгалтерский учет; / Учебное пособие.; М.: ИНФРАМ, 2007; 391 с.
61. Рожнова О.В., Учет и налогообложение в субъектах малого предпринимательства;/ Уч. пособие; М.: «Экзамен», 2007; 128 с.
62. Сборник задач по бухгалтерскому учету с решениями.; / Учеб. Пособ.; М.: ТК Велби, 2007; 704 с.
63. Сугаипова И.В., Бухгалтерская финансовая отчетность; / Уч.

пособие; Ростов на Дону, ФЕНИКС, 2007; 224 с.

64. Тепляков А.Б. Оформление первичных документов в бухгалтерском учете и налогообложении;/ Учебное пособие.; М.: ГроссМедиа: РОСБУХ, 2007; 304 с.

65. Жўраев О.Н. Молиявий инвестициялар ҳисоби ва аудитини такомиллаштириш йўналишлари. –Т.: ЎзР Банк-молия академияси. Иқт.фан.номзодлик диссертацияси автореферати.- Т.; 2005. -152 бет.

66. Иқтисодиётни модернизациялашда солиқ сиёсатини эркинлаштиришнинг устувор йўналишлари ва Ўзбекистон шароитида жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг салбий таъсирини бартараф этишдаги солиқ механизмининг ўрни, 14-15 май 2009 йил. Солиқ академияси.

67. Bromwich M., Hong Ch. Activity-based costing systems and incremental costs. // Management Accounting Research, 1999. № 10, p. 39-60.

68. Goldratt E. M. Cost Accounting: The Number One Enemy of Productivity. International Conference Proceedings, American Production and Inventory Control Society. 1983.

69. Goldratt E. M. From Cost World to Throughput World. // Advances in Management Accounting. 1992. P. 35-53.

70. Goldratt E. M. It's Not Luck. Great Barrington, MA: North River Press, Inc., 1986.

71. Greeson CB., Kocakulah M.C. Implementing an ABC Pilot at Whirlpool. // Journal of Cost Management. March/April 1997. P. 16-21.

72. Drury Collin. Management and Cost Accounting, 4 Edition. International Thomson Business Press, 1996.

73. Healy J. P., Stephens R. G. Accounting for Scrap in Multiphase Sequential Production Processes Using ABC. // Journal of Cost Management. January/ February 1999. P. 3-9. У

74. Homgren C R., Foster G. Cost Accounting. Prentice Hall, USA, 1991.

75. Horvath P., Gleich R., Schmidt S. Linking Target Costing to ABC at a

US Automotive Supplier. // Journal of Cost Management. March/April 1998. P. 16-24.

76. Huang Li-Hua. The Integration of Activity-Based Costing and the Theory of Constraints. // Journal of Cost Management. November/December 1999. P. 21-27.

77. Johnson H.T., Kaplan R.S. Relevance Lost: The Rise and the Fall of Management Accounting. Boston: Harvard University Press, 1987.

78. Kaplan Robert S. Cost and Effect: Using Integrated Cost System to Drive Profitability and Performance. President and Fellows of Harvard College, USA, 1998.

79. Kaplan Robert S. The Four Stage Model of Cost System Design. // Management Accounting. February 1990, p. 22-26.

80. Kee R. C Using Economic Value Added with ABC to enhance your production-related Decision Making. // Journal of Cost Management. December, 1999. P. 3-15.

81. Lawson R. Beyond ABC: Process-Based Costing. // Journal of Cost Management. Fall 1994. P. 33-43.

82. Lawson R. Process-Based Costing at Community Health Plant. // Journal of Cost Management. Volume 10, № 1, 1996. P. 31-43.

83. Maguire N. G., Peacock E. Evaluating the Cost of Lead-Time on the Supplier Selection Process: an ABC Driven Methodology. // Journal of Cost Management. November/December 1998. P. 27-37.

84. Mahalingam M.S., Balachandran B.V., Kohli F.C. Activity-Based Management for Systems 'Consulting Industry. // Journal of Cost Management. May/June 1999. P. 4-15.

85. Ruhl J.M. An Introduction to the Theory of Constraints. // Journal of Cost Management. Volume 10, 1996. P. 43-48.

86. Smith M. Strategic Management Accounting. The public sector challenge. // Management Accounting. Volume 78(1), 2000. P. 40-42.

87. Sopariwala P. S. Using Practical Capacity for Determining Fixed

Overhead Rates. // Journal of Cost Management. September/ October 1998. P. 34

88. Staubus G.J. Activity Costing and Input-Output Accounting. Homewood, Illinois, 1971.

89. Strategic Management Accounting. The public sector challenge. // Management Accounting. Volume 78. January 2000.

90. Umble M.M., Umble E.J. How to apply the Theory of Constraints' Five-Step Process of Continuous Improvement. // Journal of Cost Management. September/October 1998. P. 5-14.

91. Williamson D. Cost and Management Accounting. Prentice Hall Europe, 1996.

VI. Даврий нашрлар, статистик тўпламлар ва ҳисоботлар

92. «Бозор, пул ва кредит» журнали. –Т.: 2007-2012 йиллар

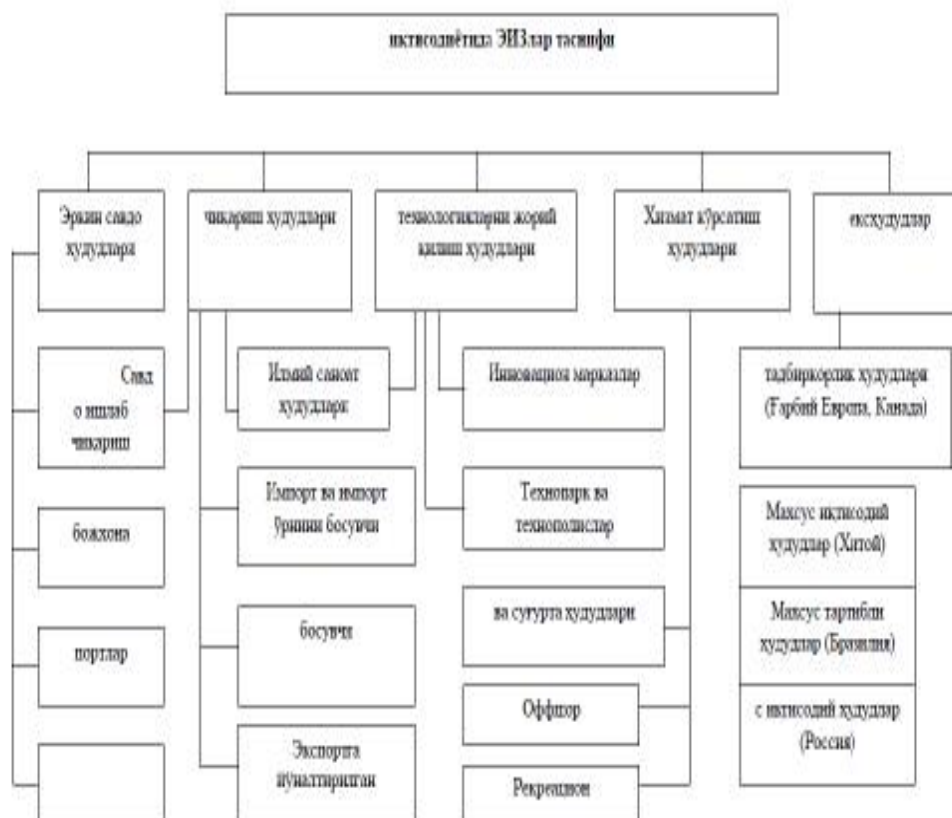
93. «Солиқ тўловчи» журнали. –Т.: 2007-2012 йиллар

94. «Солиқ ва божхона хабарлари» газетаси. –Т.: 2007-2012 йиллар

VII. Интернет сайтлари

- [http:// www.fmc.uz](http://www.fmc.uz). (Ўз. Рес. Молия Вазирлиги)
- [http:// www.buh.uz](http://www.buh.uz). (бухгалтерлар учун маслаҳат сайти)
- [http:// www.berator.uz](http://www.berator.uz). (бухгалтерлар учун маслаҳат сайти)
- [http:// www.cipa.uz](http://www.cipa.uz). (CIPAEN нинг расмий сайти)
- [http://www. taxsites.com](http://www.taxsites.com). (бухгалтерлар учун маслаҳат сайти)
- <http://www.accounting.com>. (бухгалтерлар учун маслаҳат сайти)
- <http://www.fasb.org>. МХҲС бўйича расмий сайт
- <http://www.buhgalteria.com.ua>. (бухгалтерлар учун маслаҳат сайти)
- <http://www.lc.ru>. (бухгалтерлар учун маслаҳат сайти)
- <http://www.glavbukh.ru>. (бухгалтерлар учун маслаҳат сайти)
- <http://www.saldo.ru>. (бухгалтерлар учун маслаҳат сайти)
- <http://www.lex.uz> (Ўз.Р.Адлия Вазирлиги қонунчилик бўйича сайти)
- <http://www.stat.uz> (Ўз.Рес. Статистика қўмитасининг расмий сайти)

Жаҳон иқтисодиётида эркин иқтисодий зоналарнинг таснифи.

**Халқаро майдонда ташкил этилган эркин иқтисодий зоналарда
фаолият юритаётган корхоналар сони динамикаси**

№	Мамлакат- нинг номи	Қайд этилган корхона- лар сони	Сўнги уч йил мобай- нидаги ўсиши % ҳисобида	Корхона- лар сони	Сўнги уч йил мобай- нидаги ўсиши % ҳисобида
1	Британ – Виргин орллари	43000	48.2	208000	100
2	Ирландия	16000	14.3	150000	36.4
3	Панама	15201	1.7	337004	20
4	Багама ороллари	12000	33.3	50000	127.3
5	Мэн ороллари	5776	16.3	38536	20.5
6	Кипр	4400	89.9	26900	136.9
7	Люксембург	3600	1.8	55000	17.5
8	Кайманово ороллари	3565	14.7	38716	39.6
9	Гибралтар	3260	6.8	59600	17.3
10	Лжерси	3100	1.3	30500	8.2
11	Теркс ва Кайкос	3000	56.6	15000	36.4
12	Нидерландия – Антиль ороллари	2200	10.0	22500	18.4
13	Маврикий	1550	219.6	4550	574.1
14	Гернси	1148	6.5	14550	3.8
15	Белиз	1430	104.3	4810	270.0
16	Барбадос	1293	546.5	12804	1064.0
17	Антигуа	1000	33.3	5500	120.0
18	Бермуд	988	28.6	8659	19.1
19	Мадейра	600	50.0	2210	84.2
20	Гонконг	570	26.7	4429	34.2

**Хитой Халқ Республикаси Техник – иқтисодий
ривожлантириш ҳудудлари**

№	Ҳудудлар номланиши	Жойлашган жойи
1	Янги тажрибали технологияларни ривожлантириш ҳудуди	Пекин ш.
2	Экспортга мўлжалланган юқори технологияларни ривожлантириш ҳудуди	Ухань ш.
3	Янги саноат – технологияларини ривожлантириш ҳудуди	Нанкин ш. Цукоу райони
4	Фан ва технологияларни ривожлантириш ҳудуди	Шеньянь ш. Наньху райони
5	Янги саноат технологиялари ҳудуди	Тяньцзинь ш.
6	Экспортга мўлжалланган юқори технологияларни ривожлантириш ҳудуди	Сиань ш.
7	Юқори индустриал – технологияларини ривожлантириш зонаси	Чэнду ш.
8	“ВЭЙХАЙ” юқори индустриал технологияларни ривожлантириш ҳудуди	Вэйхай ш.
9	“Чжуншань” юқори индустриал – технологияларни ривожлантириш ҳудуди	Чжуньшань ш.
10	Янги саноат технологиялари ҳудуди	Чаньчунь ш.
11	Юқори технологияларни ривожлантириш ҳудуди	Харбин ш.
12	Фан-техника ютуқларини тажрибадан ўтказиш ҳудуди	Чанша ш.
13	Фан – техника ҳудуди	Фучжоу ш.
14	Юқори индустриал – технологияларни ривожлантириш ҳудуди	Гуаньчжоу ш.
15	Фан ва техникани ривожлантириш ҳудуди	Хэйфэй ш.
16	Юқори индустриал технологияларни ривожлантириш ҳудуди	Чунцин ш.
17	Юқори индустриал технологияларни ривожлантириш ҳудуди	Чанчжоу ш.
18	Янги технологияларни ривожлантириш ҳудуди	Гуйлинь ш.
19	Юқори технологияларни ривожлантириш ҳудуди	Чженжоу ш.
20	Янги технологиялар тажрибасини ривожлантириш зонаси	Ланьчжоу ш.
21	Юқори индустриал технологияларни ривожлантириш ҳудуди	Шицзячжуан ш.
22	Юқори индустриал технологияларни ривожлантириш ҳудуди	Цзинань ш.
23	Янги технологияларни ривожлантириш ҳудуди	Шанхай ш.
24	Юқори технологиялар саноат ҳудуди	Далянь ш.
25	Фан ва техникани ривожлантириш ҳудуди	Шеньчжень ЭИХ
26	Юқори индустриал технологияларни ривожлантириш ҳудуди	“Сяминь” ЭИХ
27	Халқаро фан – техника ривожлантириш ҳудуди	Хайнань ЭИХ